

**ARMENIAN-QYPCHAQ
PSALTER
WRITTEN BY DEACON
LUSSIG FROM LVIV
1575/1580**

**ALMATY
"Desht-i Qypchaq"
2001**

ՂԱԶԱՍԽՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԴԵՍՊՈՏՈՒԹՅՈՒՆ

ПОСОЛЬСТВО АРМЕНИИ
В КАЗАХСТАНЕ

«ԴԱՇՏ-Ի ԽՓՉԱԽ»
ԵՎՐԱՍԻԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԿԵՆՏՐՈՆ

ЦЕНТР
ЕВРАЗИЙСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ
"ДЕШТ-И-КЫПЧАК"

ՀԱՅ- ԱՐՄՅԱՆՏԿՈ-
ԽՓՉԱԽԵՐԵՆ ԿՅՍՉԱԿՏԿԱՅԱ
ՍԱՂՄՈՍԱԳԻՐՔ ԲՔՍԱԼՏՅԻՐԻ

ԳՐԻՉ ԼՎՈՎԱԲՆԱԿ ՆԱԲԻՍԱԼ ԴԻԱԿՈՆ
ԼՍԻԳ ԻԶ ԼՅՎՈՎԱ

1575/1580

Աշխարհափրությամբ՝ Ստրուբինսկի
Ալեքսանդր Գարկավեց Ալեքսանդր Գարկաւեց
Էդուարդ Խուրշուդյան Էդուարդ Խուրշուդյան

ԱԼՄԱԹԻ ԱԼՄԱՏՅԻ
«Դաշտ-ի Խփչախ» "Дешт-и-Кыпчак"
2001

**EMBASSY OF ARMENIA IN KAZAKHSTAN
CENTER FOR EURASIAN STUDIES
"DESHT-I QYPCHAQ"**

**ARMENIAN-QYPCHAQ
PSALTER**

**WRITTEN BY DEACON
LUSSIG FROM LVIV**

1575/1580

**Edited by
Alexander Garkavets
Eduard Khurshudian**

**ALMATY
"Desht-i Qypchaq"
2001**

ББК 86.3
А 83

А 83 Армянско-кыпчакская Псалтырь: Написал диакон Лусиг из Львова, 1575/1580 / Подготовили А. Н. Гаркавец, Э. Ш. Хуршудян. — Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2001. — 656 с.
ISBN 9965–00–022–0

Armenian-Qypchaq Psalter written by deacon Lussig from Lviv, 1575/1580 / Edited by Alexander Garkavets and Eduard Khurshudian.— Almaty: Desht-i Qypchaq, 2001.

Հայ-խիչախներէն Սաղմոսագիրք, գրիչ՝ Լվովարնակ Լուսիգ սարկավագ: 1575/1580 / Աշխատասիրութեամբ՝ Ալեքսանդր Գարկավեց, Էդուարդ Խուրշուդյան.— Ալմաթի: Դաշտ-ի Խիչախ, 2001.

А 0403000000
00(05)-01 Без объявления
ISBN9965–00–022–0

© Центр Евразийских исследований
“Дешт-и-Кыпчак”, 2001
© А. Гаркавец, Э. Хуршудян, 2001

Bowing our heads before all Armenian scribes, which have erected a beautiful and unshakable spiritual temple of the Armenian culture.

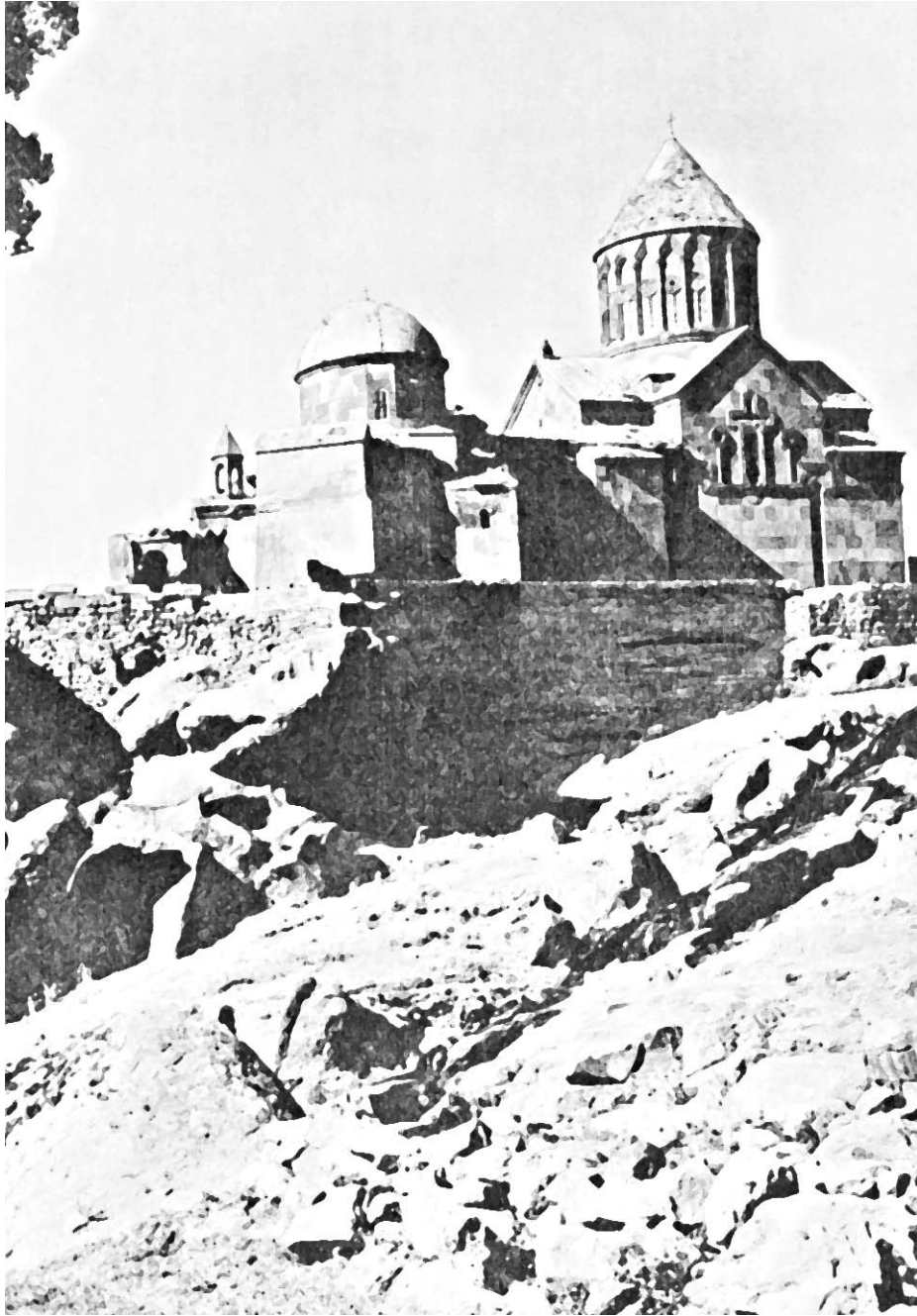
Низко склоняя голову перед всеми армянскими книжниками, воздвигнувшими прекрасный и неколебимый духовный храм армянской культуры.

Խոնարհվելով Հայ մշակույթի սքանչելի և անհողրտող հոգևոր տաճարը կառուցած, ոլոր Հայ դպիրների առջև:

*With sponsorship of the Leeds Gas & Oil Company Ltd. (Great Britain)
Vice-President David Galstian.*

При спонсорской поддержке вице-президента компании “Leeds Gas & Oil Company Ltd” Давида Галстяна.

**Մեկենասությամ՝ Լիդս Գաս և Օյլ Կոմպանիի
(Մեծ Բրիտանիա) Փոինախազա՛հ
Դավիթ Գալստյանի:**

*Architectural ensemble in Arich,
wich includes Khp'chakhavank — Qypchaq monastery.
Arthik region, Shirak province, Armenia.*

*To the 1700th Anniversary of
Proclamation of Christianity
as Armenia's State Religion
27-28. IV. 301*

INTRODUCTION

The main value of a written monument of XVI century, to which this publication is devoted is in that the Psalter of a Lviv deacon Lussig presents that important part of the Holy Writ both in classical Armenian and Qypchaq languages and, at that, Armenian letters are used in the Qypchaq version. It should be mentioned that Qypchaq versions based on Armenian letters were spread on the territory of Ukraine for a century and a half (mainly in Lviv, Kame-nets-Podolsky and others, about 70 colonies in total), Poland, Romania, Moldova, Crimea and Turkey in XVI-XVII centuries. Nevertheless, Qypchaq versions based on Armenian letters were most widely spread in that part of modern Ukraine, which then was a part of Rzecz Pospolita. Peculiarities of Armenian migration to the region explain that.

According to numerous sources the first wave of Armenian migration (300-400 families) from Crimea, Don and Bessarabya to Ukraine took place in XIV century and it mostly included Qypchaq speaking Armenians. Living among Qypchaqs and being under their rule, the Armenians were assimilated often forgetting their native language. The residents of above mentioned basic Armenian colonies in Ukraine called themselves Armenians, but most of them didn't know their native language, and they spoke, wrote and prayed mostly in Qypchaq language.

Other migration waves were characterized by the process of re-Armenization due to increase of the number of Armenian immigrants who didn't feel the Qypchaq language as their native language. Due to some reasons the process of re-Armenization was substituted by another tendency — Armenians colonies were swept over by Slavonization, Polonization, in particular.

The practice of writing the Holy Writ texts, legal and other texts in Qypchaq language using Armenian script was typical for the first wave of Armenian migration in Ukraine. In the second half of XVII

century, especially after acceptance of union with Roman Catholic Church by Lviv and Kamenets Armenians, this practice lost its actuality and Polish language started to prevail in Armenian colonies.

It should be remembered that in XI-XIV centuries Armenians closely contacted Qypchaqs even in their own motherland. Of special interest is the fact that Qypchaqs who lived on the territory of Armenia adopted Armenian-Gregorian Christianity. According to epigraphic monuments studied by G. Alishan, R.Acharian and E. Khurshudian [Хуршудян, Муканова 1999], modern Armenian village Arich (Harich) in Arthik region of Shirak province (110 km. away from Yerevan) was formerly called Qypchaq (Arm. *Khp'chakh*) and since 12 century there existed a monastery called *Khp'chakhavank'* ("Qypchaq monastery"). In one of the inscriptions of this monastery dated year 1304 we read in Armenian: "in the period of rule of ilkhan khan Ghazan and Elkhutly, Chagan's son and my son Abash and my khatyn Khodlu communicated Saint Astvatsatsin (Our Lady) and gave our creamery to the church for treasures of share we received. Our God and the Prophet would curse the person that would litigate. May the performers be blessed, in summer of 753 (=year 1304)".

The biggest Qypchaqophone colonies were in Lviv (not less than 70 families) and Kamenets-Podolsky (about 300 families). There were Armenian churches in Kyiv, Lutsk, Volodymyr and beyond Ukraine — in Suchav and Syrete, the cities in Romania. The residents of those colonies belonged to Armenian-Gregorian church. The pulpit of Armenian Bishop exited in Lviv since 1363 and Saint Nigol church was founded in Kamenets-Podolsky 1383. An Armenian merchant who had Qypchaq surname Sinan Khutlubey financed the construction of the church. Even today one can see a foundation plate in the wall of Saint Nigol church, which was rebuilt in 1577.

But starting from XVII century the Armenian colonies in Ukraine were gradually departing from traditional beliefs as the result of cultural expansion and autochthon influence. In April 26 / May 6, 1627 Armenians of Lviv city signed an agreement with bishop Nigol Torossovitch in accordance with which they recognized him as their hierarchy and declared a union with Roman Catholic Church. Armenians of Kamenets-Podolsky accepted the union later — for the first time the service was performed in accordance with Roman Catholic Church traditions in Saint Nigol church in October 1, 1666.

It should be mentioned that Lviv and Kamenets colonies were self managed units as Lithuanian princes and Polish kings granted them some privileges in year 1344. By his Decree of year 1519 king Sigizmund approved the "Code of law" developed in XII-XIII cen-

turies by Mkhitar Gosh. This “Code of law” was translated into Qypchaq language in 1524 and it was used in its Qypchaq version in Lviv and Kamenets.

Armenians of Kamenets owned the third part of the city, which included town hall, market, churches, shops, a shelter for the poor peoples, baths, and other municipal objects. Armenians of Kamenets leased water mills, villages, estates, apiaries, and custom offices, owned craft shops, civil and spiritual self-managed institutions, brotherhoods, including brotherhood for young people, schools, etc.

Armenian merchants contributed to the independence of Armenian colonies, in the first place. For example, the list of those Kamenets Armenians who paid custom fees for export and import of goods as of September 30 / October 19, 1616 includes 43 peoples. The biggest amount for the supply of goods delivered by Armenian merchants from Turkey achieved 12-15 thousand thalers. In year 1685 in Lviv 10 richest shops out of 14 and 13 middle size shops out of 17 belonged to Armenians.

Armenian colonies left numerous written monuments. 112 written monuments in Armenian-Qypchaq language created in 1521-1669 and preserved up to our days make 25-30 thousand pages in total. Written heritage of those colonies in other languages (Armenian, Latin, Polish, Ukrainian, etc.) covers the period from year 1519 up to year 1786. Armenian-Qypchaq monuments are preserved in Kiev (28 act books of Kamenetsk-Podolsky Armenian court and a composition “Secrets of the philosophy stone” by Andrey Torossovich), in Lviv (1 Armenian-Qypchaq dictionary and 26 separate documents), in Yerevan (3 Qypchaq manuscripts of Christian and philological contents and 6 Armenian manuscripts, which include notes in Qypchaq language), in Saint Petersburg (Armenian-Qypchaq dictionary, hagiography and the Book of hours with Qypchaq notes), in Vienna (3 Armenian-Qypchaq dictionaries, and 13 manuscripts of legal and Christian contents: Code of law, books of acts, Psalters, Prayer books, 3 books of sermons of vardapet Anton), in Venice (10 manuscripts — Psalters, Prayer books, act books, chronicles), in Krakow, Warsaw, Wroclaw (11 manuscripts, including the Psalter, Prayer book, calendar, Code of law dated 1528-1604), in Paris (4 manuscripts — the Psalter, calendar, Code of law and collection, which includes chronicles and Story of Akir the Wise), in Gherla (former Armenopolis, Szamosujvar — Romania — the Psalter), and in Leiden (a printed Prayer book from Lviv).

The Leiden Prayer book, published in Qypchaq language in 1618 is, probably, the first printed book in the world, printed in one of the Turkic languages.

Written monuments preserved in Ukraine, Armenia, Russia (67 manuscripts) are described in a catalogue published by A. N. Gar-kavets in Ukrainian language in Kiev 1993 [Гаркавецъ 1993]. A lot of descriptions are supplemented by texts and scientific comments. As for other written sources preserved in other countries they are not systematized. All those monuments as well as two versions of Armenian-Qypchaq Psalter presented in this publication and dated XVI century are interesting from different aspects.

First of all here is some information about languages in which that exclusive monuments were written.

By its origin and structure Armenian-Qypchaq language is related to such modern Turkic languages as Crimean Tatar, Urum, Karaim, Crymchak, Karachaevo-Balkar, Kumyk, Tatar, Kazakh, Nogay, Kyrgyz, Uzbek, and others. Practically, that was the language spoken by Qypchaqs, Cumans and Polovets of South-East Europe and Hungary in 11-14 centuries and which is fixed in the "Codex Cumanicus" monument. It is also related to mixed Qypchaq-Oghuz language of written monuments from Gold Horde and Mameluke Egypt of 14-17 centuries. No wonder then, that sometimes Armenian-Qypchaq language includes Armenian borrowings related to Armenian religious sphere. Here are some such words: *amen eyiçi* "amen", *anabad* "desert", *artar* "religious, just", *dadžar* "temple", *hnazant* "obedient", *jišadag* "memory, recollection", *kerez-man* "grave", *kērovpe* "cherub", *χač* "cross", *χonarh* "submissive", *orēnk'* "law", *saymos* "psalm", *sk'ančeli* "miraculous", *surp* "saint", *žarank* "heir", *žoyovurt* "people", *Asduadz* "God", *Asduadzadzın* "Our Lady", *Apisoyom* "Abessalom", *Jagop* "Jacob", *K'ananaçi* "Hannaans", *K'risdos* "Christ", *Movsēs* "Moses", *Tawit'* "David", etc.

The Armenian original of Psalter was written in Classical Armenian — Grabar ("written language"). Grabar was used up to XIX century. The text of the monument uses the so called "round letters" — *bolorgir*, small letters of which (opposite to round capital letters) contrary to their name are formed by combination of only straight segments. Letters are usually written with right bend, though we sometimes come across writings with vertical axis. Very often Armenian texts had no gaps between groups of words and later between separate words. All proper names and also such words as Lord, God is written in small letters. There is a tendency to write possessive pronouns in one (*juūāūhū = juūāū hū* "my personality"), etc.

In parentheses are given passages, meeting in the text at Zohra-bean, distinct from text of the manuscripts deacon Lussig; in square

brackets are given of restoration of words and phrases according to the Bible of Zohrabean and other manuscripts.

In our opinion, the punctuation of the text is full of inaccuracies and that is why when reproducing the Armenian original we used the punctuation accepted in a canonical text of the Bible by Johanna Zohrabean (Ասորւծաշունչ մատեան Հին եւ Նոր Կրակարանաց... Յաշխատասիրութենէ Յոհաննու Զօհրապեան վարդապետի... Ի Վենետիկ, 1805; apud: Ասորւծաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կրակարանաց Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց Մերոց Համեմատութեամբ Երբայական եւ Յունական բնագրաց, Վիեննա Ամերիկեան Ընկերութիւն, գրոց Սրբոց 1929; Ասորւծաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կրակարանաց, Հայաստանի Ասորւծաշնչային Ընկերություն, 1997).

The Armenian text fixed the prosody of Greek origin, which specified additional properties of articulation. There are more than ten such symbols.

The text of the Psalter includes significant amount of abbreviations, such as: *աբ* “the Lord”, *աբ* “God”, *յս* “Jesus”, *քս* “Christ”, *սբ* “saint”, *իլ* “Israel”, *երս* “Jerusalem”, *յն* “land”, etc. The endings of nouns and substantives *-t’iun*, *-t’ean*, *-t’eam* are also abbreviated. According to researches, the abbreviations were used rather with the aim to increase the speed of writing than with the aim of saving paper. The abbreviation was considered as a natural component of orthography.

The Armenians following the principles accepted in Semitic and Greek alphabets marked Armenian characters with numerals. 36 symbols of Armenian alphabet compose 4 rows, each having 9 letters. The first row stood for unity, the second row stood for decimals, the third stood for hundreds, the fourth stood for thousands. The use of letters by figures in the text is marked by titles.

There are a lot of orthographic and punctuation mistakes due to misspelling done by a scribe (*lapsus calami*). For example, a scribe mixes relative prepositions *նր* “which” (nominative case, singular) with *նրք* “which” (plural), possessive case *քն* “yours” (nominative case, singular) with *քով* (instrumental case) and *քովս* (dative case); *անբարշտութիւն* = *անպարշտութիւն* (*սբ* = *սպ* scribe’s mistake) *անբրծ* = *անքրծ* (*սն* = *սն*): *վայելչութիւն* = *վայելջութիւն* (*լչ* = *լջ*). In many cases plurality feature *-ք* are missed: *որոգայթ* = *որոգայթք*, *գազան* = *գազանք*, *հոգր* = *հոգրք*. All those we marked in the text. But their use can be of dialect nature, this remains to be investigated.

As for the structural composition of the Psalter text, two columns represent it where each Armenian verse is followed by its Armenian-Qypchaq translation. Additional symbols, numbers and

text corrections are shown in margins (some corrections are done right in the text). Some texts have illuminations, artistic initials, marginalia, text and column frames, etc.

Comparison of Lussig's Psalter and Johannu Zohrabean's Bible disclosed that contents of our Psalms do not differ but other parts of the Psalter significantly deviate from the original text, to which testify our numerous additions and comments in the text.

Five Qypchaq Psalters were discovered up to the present moment: In Czartorysky museum in Krakow, Poland (3546/III), in Austrian National Library, Vienna, Austria (Arm. 13) and three editions in Mekhitaristen Congregation Library in Venice, Italy (NN 11, 359 and 1817).

The author of four colophons of manuscript 3546/III, demonstrating God fearing modesty, without mentioning his name, he describes himself nominally Qyp. *yazuči* and Arm. *գրիչ* "scribe", though the client is clearly described: Master Stepan, Lazar's son — *eresp'okhan*, i. e. the Head or co-chairperson of the Armenian community. In total, the additions are distinctive pieces of belles letter style, in accordance with traditions of that time. The scribe, starting his work, was to be full of humbleness and be aware of his nonentity. Here are those colophons or additions.

Qypchaq colophons from manuscript 3546/III

Yazdirgan sarnagan bilä birlängäylär yazučü bilä da aňilgaylar Tejri alnina meji uçmaçına, amen. T'vagannij 1024 (26v) "May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be prayed for before God in eternal paradise, Amen. Year 1575".

Yazdirgan da sarnagan birlängäylär yazučü bilä da aňl[a]gaylar Jisus K'risdoska eyäläri alarnij, amen, meji uçmaçına, amen eyiçi (59r) "May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be mentioned by the Lord, Jesus Christ. Amen, in eternal paradise. Amen, show your mercy [for us]. Year 1575".

Ermeni t'vagannij 1024-inä, latin t'vagannij 1575-inä, frank ayına yulistä tügälländi bu saymosaran, Il'ax ulusuna, Ilöv šähä-rinä. Xoltçasına pan Lazar oyluna pan Stepanos erespoçanga. Sayliç bilä mejürgäy. Amen (122r) "This Psalter is completed in Poland, in Lviv city, in year 1024 according to Armenian system of chronology, in year 1575 according to Latin system of chronology, in July month according to Europe. Amen. Year 1575. For master Stephan, Lazar's son, *eresp'okhan*, by his request. Health forever. Amen".

Yazdirgan sarnagan bilä birlängäylär yazučı blä da aņilgaylar Teņri alnina meņi uçmaχina, amen. Tvagan 1029 (224r) “May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be mentioned by God in eternal paradise. Amen. Year 1580”.

In manuscript Arm.13 a definite person is represented in identical colophons as “clerk, scribe”, a person of holy orders — “deacon Lussig”. But even here the compiler doesn’t declare himself as an interpreter but calls himself *yazučı-griç* “scribe”.

Armenian colophons from manuscript Arm. 13

Գրեցաւ ձիռաւք. անհիմաստ գրչիս լուսիկ սակասարգիս: Երես անկեալ աղաչեմ յիշելի ի արբ, – ամ զձեզ յիշել (14v) “The hand of a thoughtless scribe Lussig, deacon, writes this. With humble face I beg to remember our Lord, and the Lord would remember you”.

Չանարժան գրչս սորս զլուսիկ սարկասագն. յիշեցիք ի արբ – ամ զքեզ յիշել (62r) “Unworthy scribe of this deacon Lussig. Remember God and the Lord would remember thou (you)”.

Չանարժան գրչս զլուսիկն աղաչեմ յիշելի ի արբ (87r) “Unworthy scribe deacon Lussig begs to remember God”.

Չվեղասարտ – զանարժան գրչս զլուսիկ սարկասարգն. աղաչեմ յիշելի ի արբ ամ զՁեզ Չյիշել (113r) “Sinful and unworthy scribe Lussig, deacon, begs to remember God, and He would remember you”.

Տր յս դու ողորմես, զգրչս գրօցն դու յիշես, – թողութի մեղաց շնորհես, դասուցի դասս պսակես. զլուսիկ անուն փիմար յիշես ձեռքս փրի գիրս մնա, – մարունս ի հող դառնա: – անուն իմ յարն մնա (224r) “Blessed Jesus remember the writer of this show him Your favor and give him absolution, adorning him by your lesson and remember the ignoramus by name Lussig. (And may) my hand rot and my finger turn into dust, but may this writing remain and my name be preserved in eternity”.

Թվր: իթ: սարդեցալ (94r) “Completed in year 1029”.

Qypchaq colophons from manuscript Arm. 13

Yazdirgan sarnagan bilä birlängäylär yazučı blä da aņilgaylar Teņri alnina meņi uçmaχina, amen. Tvagan 1029 (21v) “May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be mentioned by God in eternal paradise. Amen. Year 1580”.

Yaziχli Lusig sargawakni aņgaysen, neçä sarnasaņ, bir "Atamiz, ki köktäsen" bilä (58v) “Reading every time remember sinful deacon Lussig by one “Our Father””

Men, Lusig sargawak, yazdim, sarnagan yazučı bilä aņilgay K'risdosnuņ alnina (119v) “Wrote me deacon Lussig, may the reader together with scribe be remembered before Christ”.

Yazdırğan sarnagan bilä yazučı bilä birlängäy, K'risdosnuñ yaryu kününä añılğaylar bir yerdä (186v) “May the entrusting person and the reader join together with the scribe and may they be mentioned before Christ on Judgment Day”.

In Venetian manuscript N 359, 1581 obviously being assured that the new edition of the translation was good in general, deacon Lussig decides to claim his authorship though not directly but modestly lamenting that it was very difficult for him to translate and that translation was all he could do. Verbatim:

Yalbarıp xolarmen sizdän, xardaşlar, ki neçä bu bitikni sarnasañiz, aņğaysız men yazıxlı Lusig sargawakni bir hajr mer bilä, da Krisdos sizni dä aņğay kendiniñ ekinçi kelganinä, da boşatqay yazıxlarıñizga, da arzani etkäy köктаgi xanlıxka meñi meñilik amen (38v-39) “I beg you and ask you brothers while reading this book remember me ever time a sinful deacon Lussig by one “Our Father” and Christ would also remember you in the time of His second advent, and may He forgive your sins and may He favor you with Divine kingdom for ever and ever. Amen”.

Köp xiyin bilä çixardix xipçax tilinä ermeni saymosnu, yamanlamanız, zerä xudrätimiz bunça edi, artixin Krisdos tügällägäy (124r) “With much difficulty have we translated the Armenian Psalter into Qypchaq language: do not abuse because this was all that our strengths allowed us and may the remaining part be completed by the Christ”.

Comparing colophons, Z. Dubinska supposed that there were two individual Qypchaq translations: “anonymous” — manuscript 3546/III, dated year 1575 and deacon Lussig’s — Vienna, Arm. 13, dated year 1580 [Dubínska 1961: 212]. But we are inclined to conclude that the interpreter and editor of further versions was one person — Lussig, who by 1580 achieved big success in paleography, study of the Bible, Old Armenian, Hebrew, Greek, Latin and Polish language and mastered translation habits and by that time took holy orders of deacon.

Many psalms, prayers, songs, hymns included into Psalter are also part of Armenian-Qypchaq prayer books. Very often the scribes didn’t limit their efforts just with copying but tried to improve and correct the translation. This sometimes resulted in entirely new translations. In future we plan to publish readings from other versions of the Psalter, and in a separate book — the Prayer books texts in all of versions we have.

In the present edition we publish two earliest versions of Armenian-Qypchaq Psalter by manuscripts 3546/III and Arm.13.

Both of them are bilingual while other records do not contain the original Armenian text.

Armenian parts of both versions do not differ textually, if to ignore some peculiarities in orthography, fewer abbreviations and presence of prosodic notes in the second version. Both contain songs, prayers, and hymns from different books of Old Testament in proper places. But manuscript of 1580 compared to the previous one includes Psalter 151, prayer of Azaria and Three Young Men, and also some texts from New Testament that were not included into the first version. In general the Armenian text is identical to canonic summary text of Johannu Zohrabean.

The third material we publish here, is a glossary to the Psalter by manuscript N 2267 from Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran, Yerevan, Armenia), written (started to be written) April 12, 1581 by the same deacon Lussig, to which testify Armenian and Qypchaq notes on page 43r. Notably, that Venetian manuscript 359 is dated by year 1581. Probably the purpose of the glossary correlation between versions and other problems related to authorship can be clarified after it is compared to manuscript 359 and with Qypchaq records of later dates to which we hadn't had access yet.

Used sources

I. Krakow, Czartorysky Museum, 3546/III. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by Anonym. Lviv, 1575.— 258+2 unnumbered sheets (64^a and 91^a). Language: Armenian and Qypchaq verse by verse. Script: Armenian bolorgir.

II. Vienna, Austrian National Library, Arm. 13. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by deacon Lussig. Lviv, 1580.— 2 unnumbered sheets+210 sheets (without end)+1 blank sheet. Language: Armenian and Qypchaq verse by verse. Script: Armenian bolorgir.

III. Yerevan, Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran), N 2267. Deacon Lussig Collection.— Lviv, 1581-1598.— 16x20,5cm. 189 sh. Language: Armenian and Qypchaq, Polish and Ukrainian glosses. Script: Armenian bolorgir, notrgir.

The collection includes: paradigms of Armenian words mostly verbs with by morphemic translation into Qypchaq language (sh. 30r-42v); Armenian Kypchak glossary to the Psalter (sh. 43r — 52v); fragment from Gospel on Worship of Men of wisdom and shepherds to the newborn Jesus (sh. 112r112v); a note on Gospel (sh. 113r-113v); Song of resurrection of Christ (sh. 131v, 129r); sermon of var-

dapet Vanangan on night watch, fasting and breaking fast (sh. 131r); a recipe of longevity balsam (sh. 130r).

Colophons:

Պատմութի հայի և իւրբնախ լեզոյի. սեկնեալ լուսիկ (43r) "A story in Armenian and Qypchaq languages, Lussig explain this".

Թ՛՛՛ յի սպրիլ ԺԲ. Չեռնի՛ւր լուսիկ սարկուսագի. իօրու սշրրու լուսիկ. *dijakonus armenus* "April 12, 1030/1581. Deacon Lussig wrote this. Written by hand of an Armenian deacon Lussig".

We shall also give that scarce information we have on manuscript 359 from Venice.

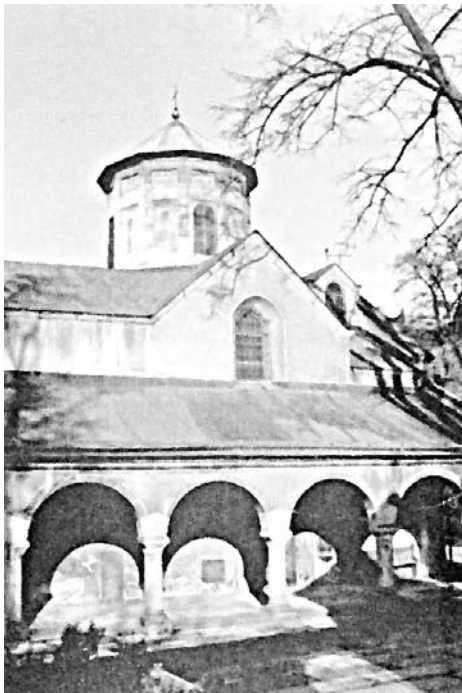
Venice, Mekhitaristen Congregation Library 1 359. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by deacon Lussig. Lviv, 1581.— 316 sheets. Language: Qypchaq. Script: Armenian bolorgir.

Ukrainian Armenians used Armenian script in their Western version. For correct reading we recommend to use the table of transliteration and transcription given below.

While making comparative historic analysis Armenian Qypchaq language we were convinced that for reading Qypchaq texts there was no use in traditional Armenian transliteration and also compromised transliteration based on it with elements of transcription because this doesn't disclose

Qypchaq vocalism and even significantly shade peculiarities of consonantism.

Correlation between Armenian-Qypchaq script and phonetics was disclosed in detail in our previous works [Garkavets 1987; 1988, and others], which we offer to our grateful readers. That is why we present Qypchaq texts in this edition in their original Armenian script and in Turkological transcription clarifying the previous readings whenever necessary.

Armenian church in Lviv.

*Посвящается 1700-летию
провозглашения христианства
государственной религией
Армении.
27-28 апреля 301 г.*

ВВЕДЕНИЕ

Главная ценность письменного памятника XVI века, которому посвящено настоящее издание, заключается в том, что Псалтырь львовского диакона Лусига излагает эту важную часть Священного Писания как на древнеармянском, так и на кыпчакском языках, причем кыпчакский перевод составлен армянским письмом. Следует отметить, что армянописьменные кыпчакские тексты были в ходу в течение полутора столетий на территории Украины (главным образом, Львов и Каменец-Подольский, а всего около 70 колоний), Польши, Румынии, Молдовы, Крыма и Турции в XVI-XVII вв. Наиболее широкое распространение армянописьменный кыпчакский язык получил на территории той части современной Украины, которая входила тогда в состав Речи Посполитой. Это объясняется благоприятными условиями для армянской миграции в данный регион.

Обретаясь в среде кыпчаков и находясь под их господством, армяне подвергались ассимиляции, забывая зачастую родной язык. Жители указанных основных армянских колоний на Украине называли себя армянами, но языка преимущественно не знали, а говорили, писали и молились, главным образом, на кыпчакском языке.

Первая волна армянской миграции (300-400 семей) на Правобережную и Западную Украину, согласно многочисленным источникам, последовала в XIV веке из Крыма и Бессарабии и включала в себя преимущественно армян-кыпчакофонов.

Для последующих миграционных волн характерен процесс реарменизации вследствие преобладания армяноязычных иммигрантов, для которых кыпчакский язык уже не был столь естественным. Но реарменизация ввиду ряда причин быстро уступила место иной тенденции — армянские колонии захлестнула славянизация и, в частности, полонизация.

Практика написания Священного Писания, судебно-актовых и других текстов на армянописьменном кыпчакском языке принадлежит первой волне миграции армян в Украину. Во второй половине

XVII века, особенно после принятия львовскими и каменецкими армянами унии с Римско-Католической Церковью, подобная практика утратила свою актуальность, и в армянских колониях стал преобладать польский язык.

Не следует также забывать, что и у себя на родине армяне в XI–XIV веках тесно общались с кыпчаками. Особый интерес представляет тот факт, что многие кыпчаки, жившие на территории Армении, принимали армяно-григорианское христианство. По данным эпиграфических памятников, исследованных Г.Алишаном, Р.Ачаряном и Э.Хуршудяном [Хуршудян, Муканова 1999], современное армянское селение Арич (Харич) в Артикском районе Ширакской области (110 км от Еревана) прежде называлось Хыпчах, а с начала 12 столетия в этой деревне существует монастырь, называемый Хыпчахаванк ("Кыпчакский монастырь"). В одной из надписей этого монастыря на армянском языке, датированной 1304 годом, читаем: "в миродержание ильхана хана Газана и Эльхутлу, сын Чагана, и сын мой Абаш, и хатун моя Ходлу приобщились к св. Аствацацин (Богородице) и отдали этой церкви маслбойню, на сокровища доставшейся нам доли. Кто возбудит тяжбу, да будет проклят богом и пророком. Исполнители же да будут благословлены Богом, в лето 753 (=1304 г.)".

Самые большие колонии армян-кыпчакофонов были на Украине во Львове (не менее 70 семейств) и Каменце-Подольском (около 300 семейств). Армянские церкви действовали в Киеве, Луцке, Владимире, а также — за пределами Украины — в городах Сучаве и Сирете в Румынии. Жители этих колоний придерживались армяно-григорианского вероисповедования. С 1363 года во Львове функционировала кафедра армянского епископа, а в Каменце-Подольском в 1383 году была заложена церковь Святого Нигола. Строительство церкви финансировалось армянским торговцем с кыпчакской фамилией Синаном Хутлубеем. Фундационный камень и сегодня можно увидеть в стене перестроенной в 1577 году церкви Святого Нигола.

Однако с XVII века колонии армян на Украине, в результате культурной экспансии и воздействия автохтонного населения, постепенно отходят от традиционного вероисповедования. 26 апреля / 6 мая 1627 года львовские армяне подписывают соглашение с епископом Ниголом Торосовичом, согласно которому они признают его своим иерархом и объявляют союз с Римско-Католической Церковью. Каменец-подольские армяне принимают унию позже — здесь в церкви Святого Нигола служба по католическому обряду впервые была проведена 1 октября 1666 года.

Следует отметить, что львовская и каменецкая колонии пользовались самоуправлением на основе многочисленных привилегий, полученных от литовских князей и польских королей начиная с 1344. В

XVIII

1519 король Сигизмунд утвердил своим указом для львовских армян их "Судебник", составленный на рубеже XII-XIII веков Мхитаром Гошем. В 1524 году этот "Судебник" был переведен на кыпчакский язык и в кыпчакской версии использовался во Львове и Каменце.

В Каменце армяне владели третьей частью города, где располагалась ратуша, рынок, церкви, магазины, приют для бедняков, бани и другие муниципальные объекты. Каменецкие армяне арендовали водяные мельницы, села, усадьбы, пасеки, таможни, имели ремесленные цехи, органы гражданского и духовного самоуправления, братства, включая братство для молодых людей, школы и т. д.

Независимость армянских колоний, в первую очередь, обеспечивали армянские купцы. Например, в списке каменецких армян, уплативших таможенную пошлину за импорт и экспорт товаров, от 30 сентября / 10 октября 1616 года числилось 43 человека. Некоторые крупные поставки товаров армянскими купцами из Турции достигали в сумме 12-15 тысяч галеров. В 1685 году во Львове 10 из 14 богатых магазинов и 13 из 17 средних по масштабам магазинов принадлежали армянам.

Армянские колонии оставили после себя богатейшее письменное наследие. 112 письменных памятников на армяно-кыпчакском языке, созданных в 1521-1669 гг., и сохранившихся до наших дней, составляют порядка 25-30 тысяч страниц. Письменное наследие этих колоний на других языках (армянском, латинском, польском, украинском и др.) охватывают исторический период с 1519 по 1786 гг.

Армяно-кыпчакские письменные памятники хранятся в Киеве (28 книг актовых книг Каменец-Подольского армянского суда и сочинение "Таинства философского камня" Андрея Торосовича), Львове (1 армянско-кыпчакский словарь и 26 отдельных документов), Ереване (3 кыпчакских рукописи христианского и филологического содержания и 6 армянских рукописей с отдельными записями на кыпчакском), Санкт-Петербурге (армянско-кыпчакский словарь, Жития святых и Псалтырь), Вене (3 армянско-кыпчакских словаря и 13 рукописей актового и христианского содержания — Судебник, актовые книги, Псалтыри, молитвенники, 3 книги проповедей вардапета Антона), Венеции (10 рукописей — Псалтыри, молитвенники, актовые книги, хроника), Кракове, Варшаве и Вроцлаве (11 рукописей, включая Псалтырь, молитвенник, календарь, Судебник за 1528-1604 гг.), Париже (4 рукописи — Псалтырь, календарь, Судебник и сборник, включающий хронику и сказание об Акире премудром), Герле (Арменополис, Шамошувар — Румыния — Псалтырь) и Лейдене (печатный молитвенник).

Лейденский молитвенник, изданный на кыпчакском языке в 1618 году во Львове, является, по всей вероятности, первой в мире книгой, напечатанной на одном из тюркских языков.

Письменные памятники, хранящиеся в Украине, Армении и России (67 рукописей), описаны в каталоге, изданном А. Н. Гаркавцом на украинском языке в Киеве в 1993 году [Гаркавец 1993]. Многие описания дополнены текстами и снабжены научными комментариями. Что касается остальных письменных источников, хранящихся в других странах, то они не систематизированы. Все эти памятники, как и две версии Псалтыри на армянско-кыпчакском языке, представленные в данном издании и датируемые XVI веком, интересны в самых различных аспектах.

Прежде всего, немного информации о языках, на которых написан этот эксклюзивный письменный памятник.

Армяно-кыпчакский язык по происхождению и структуре близок к таким современным тюркским языкам, как крымскотатарский, урумский, караимский, крымчакский, карачаево-балкарский, кумыкский, татарский, казахский, ногайский, киргизский, узбекский и др. Практически, это тот же язык, на котором говорили кыпчаки-куманы-половцы Юго-Восточной Европы и Венгрии в 11-14 веках и который зафиксирован памятником “Codex Cumanicus”. Он очень близок также к кыпчакско-огузскому языку письменных памятников Золотой орды и Мамлюкского Египта 14-17 вв. В то же время, не удивительно, что в армянописьменном кыпчакском засвидетельствованы заимствования из армянского языка, связанные с армянской религиозной сферой. Вот некоторые из этих слов: *amen eyici* “да будет так”, *anabad* “пустыня”, *artar* “праведный, справедливый”, *dadžar* “храм”, *hnazant* “послушный”, *jišadag* “память, воспоминание”, *kerezman* “могила”, *kērovpe* “херувим”, *ħač* “крест”, *ħonarh* “покорный”, *orēnk* “закон”, *saymos* “псалм”, *sk’ančeli* “чудесный”, *surp* “святой”, *žarank* “наследник”, *žoyovurt* “народ”, *Apisoyom* “Авесолом”, *Asduadz* “Бог”, *Asduadzadzin* “Богоматерь”, *Jagor* “Яков”, *K’ananac’i* “хананеяне”, *K’risdos* “Христос”, *Movsēs* “Моисей”, *Tawit* “Давид” и под.

Армянский оригинал Псалтыри написан на древнеармянском языке — грабаре (букв. “письменный”). На грабаре писали вплоть до XIX века. Текст памятника составлен так называемым “круглым письмом” — болоргиром, строчные буквы которого (в противоположность круглым заглавным буквам) вопреки своему названию образуются сочетанием почти одних прямых сегментов. Буквы обычно пишутся с наклоном вправо, хотя изредка встречается и написание с вертикальной осью. Между группами слов, а позднее и отдельными словами в армянском тексте часто нет пробелов. Все имена собственные, а также такие слова, как *wtpr* “Владыка”, *սասնակ* “Бог”, пишутся с маленькой буквы. Наблюдается тенденция слитного написания притяжательных местоимений (напр.: *յանձնիմ* = *յանձն իմ* “моя личность”) и т. п.

Пунктуация текста, на наш взгляд, пестрит неточностями, и по-

этому при воспроизведении армянского оригинала мы руководствовались пунктуацией, принятой в каноническом тексте Библии Иоанну Зограбяна: Ասորւածաշունչ մաքեան Հին եւ Նոր Կրակարանաց... Յաշխարաւիրութենէ Յոհաննու Զօհրապեան վարդապետի... Ի Վենետիկ, 1805; арud: Ասորւածաշունչ Մաքեան Հին եւ Նոր Կրակարանաց Ըսր ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց Մերոց Համեմապութեամբ Երրայական եւ Յունական բնագրաց, Վիեննա Ամերիկեան Ընկերութիւն, գրոց Սրբոց 1929; Ասորւածաշունչ Մաքեան Հին եւ Նոր Կրակարանաց, Հայաստանի Ասորւածաշնչային Ընկերություն, 1997.

В тексте зафиксированы знаки просодии греческого происхождения, обозначающие дополнительные особенности артикуляции. Таких знаков более десяти.

В тексте Псалтыря засвидетельствовано значительное число аббревиатур для слов, обозначающих такие понятия, как “Бог”, “Господь”, “Иисус”, “Христос”, “святой”, “Израиль”, “Иерусалим”, “земля” и т. п. Сокращаются также окончания имен *-тюн, -теан, -теамб*. Как считают исследователи, аббревиация имела целью не столько экономию писчего материала, сколько ускорение процесса письма. Аббревиация воспринималась как естественный компонент орфографии.

Армяне, следуя принципам, издавна принятым для семитских и греческого алфавитов, придавали цифровые обозначения армянским буквам. 36 символов армянского алфавита составили четыре ряда, в каждом — по девять букв. Первый ряд обозначал единицы, второй — десятки, третий — сотни, четвертый — тысячи. В тексте употребление букв в качестве цифр обозначается титлами.

В тексте много орфографических и пунктуационных ошибок, которые являются результатом описок или ошибок писца (*lapsus calami*). Так, например, писец путает относительные предлоги *որ* “который” (им. падеж, ед. число) с *որք* “которые” (мн. число); притяжательное местоимение *քո* “твой” (им. падеж, ед. число) с *քով* (твор. падеж) и *քովս* (дат. падеж); *ամ արշտուիին* = *ամկարշտուիին*, (*ս* = *սկ* — ошибка писца): *ան իծ* = *ամ իծ* (*ան* = *ամ*): *վայելչութիւն* = *վայելջութիւն* (*չ* = *ջ*). Во многих случаях пропущен показатель множественного числа *-ք*: *որոգայթ* = *որոգայթք*, *գազան* = *գազանք*, *Հորր* = *Հորրք*. Все описки отмечены нами в тексте. Но их появление может иметь и диалектную природу, что еще предстоит выяснить.

Что касается структурного построения текста Псалтыри, то она представлена двумя столбцами, в которых вслед за каждым армянским стихом идет его армяно-кыпчакский перевод. Дополнительные обозначения, нумерация, а также исправления текста вынесены на поля (некоторые исправления сделаны прямо в тексте). В тексте встречаются заставки, художественные инициалы, маргиналии, обрамления листа и столбцов и др.

Сравнение текста Псалтыри Лусига с Библией Иоанну Зограбяна показало, что наши Псалмы по содержанию мало чем отличаются, тогда как остальные части Псалтыри отходят от оригинала, о чем свидетельствуют наши массовые дополнения и примечания в тексте.

До настоящего времени обнаружено 5 кыпчакских Псалтырей: в Музее Чарторыских в Кракове, Польша (3546/III), в Австрийской национальной библиотеке в Вене, Австрия (Arm. 13), и три в Библиотеке Конгрегации мхитаристов в Венеции, Италия (№№ 11, 359 и 1817).

Автор четырех колофонов рукописи 3546/III, демонстрируя богобоязненную скромность, не называет себя и говорит о себе нарицательно: кып. *yazuči*, арм. *չրիչ* “писец, писарь”, хотя о заказчике здесь сказано четко и ясно: господин Степан, сын Лазаря, ереспохан, т. е. глава, сопредседатель общины. В целом приписки являются своеобразным литературным произведением, отвечавшим законам жанра того времени. Переписчик, приступая к работе, должен быть преисполнен смирения и сознания собственного ничтожества. Вот эти колофоны, или приписки.

Кыпчакские колофоны из рукописи 3546/III

Yazdirgan sarnagan bilä birlängäylär yazučı bilä da aņılgaylar Teņri alnina meņi uçtaχına, amen. T'vagannij 1024 (26v) “Да соединятся поручивший написать и читатель вместе с писцом и да будут помянуты пред Богом в вечном раю, аминь. 1575 год”.

Yazdirgan da sarnagan birlängäylär yazučı bilä da aņılgaylar Jisus K'risdoska eyäläri alarnij, amen, meņi uçtaχına, amen eyiçi (59r) “Да соединятся поручивший написать и читатель вместе с писцом и да будут помянуты Господом Иисусом Христом, аминь, в вечном раю, аминь, помилуй [нас]. 1575 год”.

Ermeni t'vagannij 1024-inä, latin t'vagannij 1575-inä, frank ayına yulistä tügälländi bu saymosaran, Il'aχ ulusuna, Ilöv šähärinä. Holtχasına pan Lazar oyluna pan Stepanos erespoχanga. Sayliχ bilä meņärgäy. Amen (122r) “Закончена эта Псалтырь в Польше, в городе Львове, в 1024 году по армянскому летосчислению, в 1575 году по латинскому летосчислению, в месяце июле по-европейски, аминь. 1575 год. Для господина Степана, сына Лазаря, ереспохана, по его просьбе. Здоровья на вечные времена. Аминь”.

Yazdirgan sarnagan bilä birlängäylär yazučı blä da aņılgaylar Teņri alnina meņi uçtaχına, amen. Tvagan 1029 (224r) “Да соединятся поручивший написать и читающий вместе с писцом и да будут помянуты пред Богом в вечном раю, аминь. 1580 год”.

В рукописи Arm. 13 в тождественных колофонах в качестве “писца, писаря” выступает уже определенное лицо, облеченное духовным саном, — “диакон Лусиг”. Однако и здесь составитель не заявляет о

своем авторстве как переводчика, а снова называет себя *yazuči-grič* “писец, писарь”.

Армянские колофоны из рукописи Arm. 13

Գրեցաւ ձիւսով. անիմաստ գրչիս լուսիկ սարկաւարգիս: Երես անկեալ աղաչեմ յիշել ի տր, – ան զձեզ յիշել (14v) “Сие написано рукою несознательного писца Лусика, диакона. С покорным ликом молю Вас помнить Господа нашего, и Господь будет помнить Вас”.

Չանարժան գրչիս սորա զլուսիկ սարկաւարգն. յիշեսցիք ի տր – ան զքեզ յիշել (62r) “Недостойный писец сего диакон Лусик. Помните Господа, и Господь вспомнит тебя (Вас)”.

Չանարժան գրչիս զլուսիկն աղաչեմ յիշել ի տր (87r) “Недостойный писец Лусик молит помнить о Господе”.

Չմեղապարտ – զանարժան գրչիս զլուսիկ սարկաւարգն. աղաչեմ յիշել ի տր ան զՁեզ Չիշել (113r) “Грешный и недостойный писец Лусик, диакон, молит помнить Господа, и он вспомнит Вас”.

Տր յս դու ողորմեա, զգրչիս գրոցան դու յիշեա, – թողու՞մի մեղաց չնորձեա, դասուցի դասս պատկեա. զլուսիկ անուն տխմար յիշեա ձեռքս փղի գիրս մնա, – մատոննա ի Հող դատնա: – անուն իմ յան մնա (224r) “Благославленный Иисус, вспомни написавшего сие, благодетельствовав его отпущением грехов, увенчав уроком своим и помня невежду по имени Лусик. (И пусть) истлеет рука моя и палец обратится в прах, но останется написанное мною, увековечив имя мое”.

Թվի: իթ: աւարտեցաւ (94r) “Закончено в году 1029 году”.

Кыпчакские колофоны рукописи Arm. 13

Yazdirgan sarnagan bilä birlängäylär yazučı blä da aņilgaylar Teņri alnina meņi uçtaχına, amen. Tvagan 1029 (21v) “Да соединятся поручивший написать и читатель вместе с писцом и да будут помянуты пред Богом в вечном раю, аминь. 1580 год”.

Yaziχli Lusig sargawakni aņgaysen, neçä sarnasaņ, bir "Atamiz, ki köktäsen" bilä (58v) “Читая, всякий раз помяни грешного диакона Лусига одним “Отченашем””.

Men, Lusig sargawak, yazdim, sarnagan yazučı bilä aņilgay K'risdosnuņ alnina (119v) “Написал я, диакон Лусиг, да будут помянуты читающий вместе с писцом перед Христом”.

Yazdirgan sarnagan bilä yazučı bilä birlängäy, K'risdosnuņ yarχu künninä aņilgaylar bir yerdä (186v) “Да соединятся читающий вместе с писцом и да будут помянуты вместе перед Христом в судный день”.

В венецианской рукописи № 359, 1581 года, вероятно, убедившись, что новая редакция перевода оказалась в целом удачной, диакон Лусиг решается все же заявить о своем авторстве, но не прямо, а скромно сетуя, что перевод дался ему с большим трудом и, мол, это все, что было в наших силах. Дословно:

Yalbarip xolarman sizdän, xardaşlar, ki neçä bu bitikni sarnasañiz, aňgaysiz men yazıxli Lusig sargawakni bir hajr mer bilä, da Krisdos sizni dä aňgay kendiniñ ekinçi kelganinä, da boşatkay yazıxlarıñizga, da arzani etkäy köktagi xanlıxka meñi meñilik amen (38v-39) "Умоляю и прошу вас, братья, читая эту книгу, каждый раз вспомните меня, грешного диакона Лусига, одним "Отчешем", и Христос тоже вспомнит вас в час своего второго пришествия, и простит вам ваши грехи, и удостоит вас царствия небесного навеки веков, аминь".

Köp xiyin bilä çixardiñ xipçañ tilinä ermeni saymosnu, yamanlamañiz, zerä xudrätimiz bunça edi, artixin Krisdos tügällägäy (124r) "С большими трудностями мы перевели армянскую Псалтырь на кыпчакский язык; не хулите, ибо наших сил хватило только на это, а остальное пусть восполнит Христос".

Сопоставив колофоны, З. Дубинска в свое время предположила, что было два "индивидуальных" кыпчакских перевода: "анонимный" — рукопись 3546/III, 1575 года, и диакона Лусига — Вена, Арм. 13, 1580 года [Dubinśka 1961: 212]. Но мы склонны заключить, что и переводчиком, и редактором последующих версий был один человек — Лусиг, достигший к 1580 году выдающихся успехов в изучении палеографии, Библии, древнеармянского, еврейского, греческого, латинского, польского языков и в мастерстве перевода и получивший к тому времени духовный сан саргавака — диакона.

Многие псалмы, молитвы, песни и гимны, включенные в Псалтырь, имеются также в армяно-кыпчакских молитвенниках. Очень часто переписчики не ограничивались буквальным копированием, а старались улучшить и исправить перевод. Иногда при этом возникали совершенно новые переводы. В будущем мы планируем издать варианты из других версий Псалтыри, а отдельным томом — тексты из молитвенников во всех зафиксированных вариантах.

В настоящем издании публикуются две наиболее ранние версии армянско-кыпчакской Псалтыри по рукописям 3546/III и Арм. 13. Обе они двуязычны, тогда как остальные списки уже не содержат оригинального армянского текста.

Армянские части обеих версий между собой текстуально не различаются, если не принимать во внимание некоторых особенностей орфографии, меньшего количества сокращений и наличия просодических помет во второй версии. Обе на соответствующих местах содержат песни, молитвы и гимны из разных книг Ветхого Завета. Однако рукопись 1580 года, по сравнению с предыдущей, включает также псалом 151, молитвы Азарии и трех юношей, некоторые тексты из Нового Завета, а также новые христианские молитвы, в том числе армян-

ских святых отцов, которых в первой версии нет. В целом армянский текст идентичен с каноническим сводным текстом И. Зограбяна.

Третий материал, который мы здесь публикуем,— это глоссарий к Псалтыри по рукописи № 2267 Института древних рукописей имени Месропа Маштоца (Матенадаран, Ереван, Армения), написанный (начатый) 12 апреля 1581 года тем же диаконом Лусигом, о чем свидетельствуют армянская и кыпчакская записи на стр. 43r. Примечательно, что 1581 годом датируется и рукопись № 359 из Венеции. Вероятно, назначение глоссария, соотношение между версиями и другие вопросы, связанные с авторством, прояснятся после его сличения с рукописью № 359 и более поздними кыпчакскими списками, которые пока нам не были доступны.

Использованные источники

I. Краков, Музей Чарторыхских, 3546/III. Псалтырь и другие гимны, песни и молитвы из Ветхого и Нового Завета. Написал аноним.— Львов, 1575.— 258 + 2 нумерованных листа (64a и 91a). Язык: армянский и кыпчакский, по стихам. Письмо: армянский болоргир.

II. Вена, Австрийская национальная библиотека, Агт. 13. Псалтырь и другие гимны, песни и молитвы из Ветхого и Нового Завета. Написал диакон Лусиг.— Львов, 1580.— 2 нумерованных листа + 210 л. + 1 чистый. Язык: армянский и кыпчакский, по стихам. Письмо: армянский болоргир.

Институт древних рукописей имени Месропа Маштоца (Матенадаран), Ереван, № 2267. Сборник диакона Лусига.— Львов, 1581-1598.— 16x20,5 см. 189 лл. Язык: армянский и кыпчакский. Письмо: армянский болоргир, нотргир.

Сборник включает: парадигмы армянских слов, преимущественно глаголов, с поморфемным переводом на кыпчакский (лл. 30r–42v); армянско-кыпчакский глоссарий к Псалтыри (лл. 43r–52v); фрагмент из Евангелия о поклонении мудрецов и пастухов новорожденному Иисусу (лл. 112r–112v); заметка о Евангелии (лл. 113r–113v); песня о воскресении Христа (лл. 131v, 129r); поучение вардапета Ванагана о всенощном бдении, посте и разговении (л. 131r); рецепт бальзама долголетия (л. 130r).

Колофоны:

Պատմութիւն Հայի և իւր չափս լեզուի. մեկնեալ լուսիկ (43r): "История, на армянском на кыпчакском языках, истолковал Лусиг".

Թիւ ռլ սարիկ Ժ. Չեռա՞մ լուսիկ սարկաւազի. խօրս աշրրա լուսիկ. dijakonus armenus (43r): "12 апреля 1030/1581 года. Написал диакон Лусиг. Написано рукой армянского диакона Лусига".

Сообщим также те скудные сведения о рукописи № 359 из Венеции, которыми мы располагаем.

Венеция, Библиотека Конгрегации мхитаристов, № 359. Псалтырь и другие гимны, песни и молитвы из Ветхого и Нового Завета. Перевел, написал и иллюстрировал диакон Лусиг.— Львов, 1581.— 316 л. Язык: армяно-кыпчакский. Письмо: армянский болоргир.

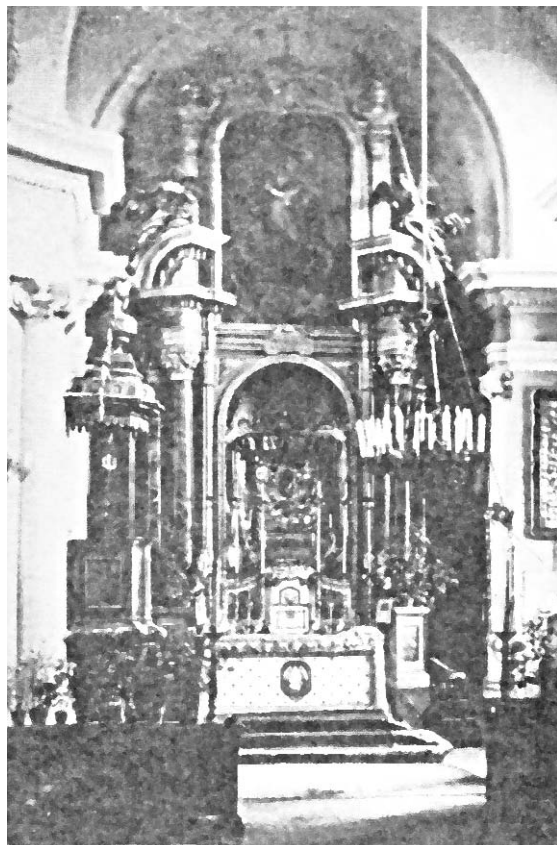
Особенности письма

Армянское письмо украинскими армянами использовалось в его западном варианте. Для правильного чтения рекомендуем воспользоваться приводимой ниже таблицей транслитерации и транскрипции.

В ходе сравнительно-исторического исследования армяно-кыпчакского языка мы давно убедились, что для чтения кыпчакских текстов традиционная арменологическая транслитерация, а также основанная на ней компромиссная транслитерация с элементами транскрипции дают мало пользы, ибо не только не раскрывают специфики кыпчакского вокализма, но и существенно затушевывают особенности консонантизма.

Соотношение между армяно-кыпчакской графикой и фонетикой подробно раскрыто в наших предыдущих работах [Гаркавец 1987;

1988 и др.], которыми мы и предлагаем воспользоваться нашим благодарным читателям. Поэтому в настоящем издании кыпчакские тексты мы приводим в оригинальной армянской графике и в тюркологической транскрипции, уточняя по мере надобности прежние прочтения.

*Armenian church in
Kamenets-Podolsky.*

ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹԻՒՆԸ
ՈՐՊԷՍ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿՐԾՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ
1700 ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻԻ
27-28 ապրիլի 301 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

XVI դարի գրավոր հուշարձանի հիմնական արժեքը, որին նվիրված է սույն աշխատությունը, կայանում է նրանում, որ Լվովարենակ Լուսիգ սարկավագը շարադրում է Սուրբ Գրքի կարևորագույն մասը՝ Սաղմոսագիրքը, ինչպես գրաբարով, այնպես էլ խփչախերեն լեզվով, ընդորում խփչախական թարգմանությունը կազմված է հայկական գրով:

Պետք է նշել, որ հայապատ խփչախերեն տեքստերը մեկուկես դարի ընթացքում, բավականին փարածված էին XVI-XVII դդ. Ուկրաինայում (նախ և առաջ՝ Լվովում, Կամենեց-Պոդոլսկում և այլն., ընդհանուր առմամբ մոտ 70 հայկական գաղութներում), Լեհաստանում, Ռուսիանիայում, Մոլդովայում, Ղրիմում և Թուրքիայում: Այնուամենայնիվ, հայապատ խփչախերեն լեզուն առավել լայն փարածում էր ստացել ժամանակակից Ուկրաինայի այն փարածքում, որը մտնում էր Ռեչ Պոսպոլիտայի կազմի մեջ: Վերջին հանգամանքը պայմանավորված էր այս փարածաշրջանի հայկական գաղթի յուրահատկություններով:

Համաձայն բազմաթիվ աղբյուրների, հայկական գաղթի առաջին ալիքը (300-400 ընտանիք) դեպի Աջափնյա և Արևմտյան Ուկրաինա տեղի է ունեցել Ղրիմից, Ներքին Դոնից և Բեսարաբիայից XIV դարում և բաղկացած էր, հիմնականում, հայ-խփչախախոսներից: Գտնվելով խփչախերենի միջավայրում և նրանց լծի փակ, հայերը ենթարկվում են ասիմիլացիայի՝ շարք հաճախ մոռանալով իրենց մայրենի լեզուն: Ուկրաինայի նշված հիմնական գաղութների բնակիչները հայ էին իրենց անվանում, սակայն խոսում, գրում և աղոթում էին, հիմնականում, խփչախերեն լեզվով:

Հետագա գաղթի ալիքների համար բնորոշ էր վերահայացման գործընթացը՝ հայալեզու ներգաղթյալների գերակշռության պարճառով, որոնց համար խփչախերեն լեզուն արդեն այդքան էլ հարազատ չէր: Սակայն, մի շարք հանգամանքների պարճառով, վերահայացումը շուրջ զիջեց իր դիրքերը նոր միություններին՝ հայ գաղութներին համակում է սլավոնիզացիան և մասնավորապես, պոլոնիզացիան:

Հայապատ խփչախերեն լեզվով Սուրբ Գրքի, դարա-ակերային և այլ տեքստերի գրության փորձը կատարվում է Ուկրաինա տեղափոխված

հայերի առաջին ալիքի ներգաղթյալների շնորհիվ: XVII դարի երկրորդ կեսին, հարկապես՝ Լվովի և Կամենեցկի հայերի կողմից Հռոմակաթովիկական Եկեղեցու հետ ունիա ընդունելուց հետո, նման փորձը կորցրեց իր այժմեականությունը՝ հայկական գաղութներում սկսեց գերակշռել լեհերեն լեզուն:

Պետք է նաև մոռանալ, որ XI-XIV դարերում հայերը իրենց Հայրենիքում նույնպես սերտորեն շփվում էին խփչախսների հետ: Հափուկ հեփաքրքրություն է ներկայացնում այն փաստը, որ խփչախսներից շատերը, որոնք բնակվում էին Հայաստանի տարածքում, ընդունում էին հայ-ուղղափառ քրիստոնեություն: Գ. Ալիշանի, Ա. Աճարյանի և Է. Խուրշուդյանի [Хуршудян, Муканова 1999] կողմից հեփազուրված վիճագիր հուշարձանների փվյալների համաձայն, Շիրակի մարզի Արթիկի շրջանի ժամանակակից հայկական ավան Հառիճը (որը գտնվում է Երևանից 110 կմ. հեռավորության վրա) նախկինում անվանվել է Խփչախ, իսկ XII դարի սկզբից այդ ավանում գոյություն ունեցող վանքը անվանում է Խփչախավանք: Այդ վանքի հայերենով գրված արձանագրությունում, որը թվագրվում է 1304թ. կարդում ենք. «յաշխարհակալութեան ելզանայ Ղան Ղազանին ես Ելխութլու, որդի Չաղանին, ես իմ որդի Աբաշես ես իմ խաթունս Խողլու միաբանեցաք ի սուրբ Աստուածածինս ես գմեր բաժին գանձով շինած ձիթահանք փվաք եկեղեցուս... ով դաւի անէ, յԱստուծոյ եւ ի փեղամբարայ նալաթ է, կարարիցք արինին՝ յԱստուծոյ, ի թուին ԶԾԳ (1304թ.)»:

Հայ-խփչախախոսների առավել մեծ գաղութները տեղաբաշխված էին ՌԲկրահնայի Լվով (ոչ պակաս քան 60 ընտանիք) և Կամենեց-Պոդոլսկի (մոտ 300 ընտանիք) քաղաքներում: Հայ եկեղիցիները գործում էին Կի և ում, Լուցկում, Վլադիմիրում, ինչպես նաև ՌԲկրահնայի տարածքից դուրս՝ Ռումինիայի Սուչավա և Սիրետ քաղաքներում: Այդ գաղութների բնակիչները դավանում էին Հայ Եկեղեցու կրոնը: 1363 թվականից Լվովում գործում էր հայ եպիսկոպոսի ամբիոնը, իսկ 1383 թ. Կամենեց-Պոդոլսկում հիմք էր դրվել Սուրբ Նիկողոսի եկեղեցին: Եկեղեցու շինարարությունը ֆինանսավորվում էր հայ առևտրական Սինան Ղութութեյի կողմից, որը խփչախական ազգանուն ուներ: Եկեղեցու հիմնաքարը և այսօր կարելի է տեսնել՝ 1577 թ. վերակառուցված Սուրբ Նիկողոսի եկեղեցու պարի մեջ:

Սակայն, XVII դարից սկսած ՌԲկրահնայի հայկական գաղութները, բնիկ բնակչության մշակութային ընդարձակման և ազդեցության հետևանքով, աստիճանաբար սկսում են նահանջել ավանդական դավանանքից: 1627 թ. ապրիլի 26-ին / մայիսի 6-ին Լվովաբնակ հայերը համաձայնագիր են ստորագրում եպիսկոպոս Նիկոլ Թորոսովիչի հետ, որի համաձայն նրանք ճանաչում են իրեն որպես հոգևոր պետ (իերարխ) և դաշինք են հռչակում Հռոմակաթովիկական Եկեղեցու հետ: Կամենեց-Պոդոլսկի հայերը ունիան ընդունում են ավելի ուշ՝ այսօր, Սուրբ

Նիկողոս եկեղեցում, կաթոլիկական ծիսակատարությամբ առաջին արարողությունը կատարվել է 1666թ. հոկտեմբերի 1-ին:

Պեպք է նշել, որ Լվովի և Կամենեցկի գաղութները, սկսած 1344 թ., օգտվում էին ինքնակառավարությունից՝ լիտվական նախարարներից և լեհ թագավորներից սրացված բազմակի արտոնությունների հիման վրա: 1519 թ. Միգիզմունդ թագավորը Լվովաբնակ հայերի համար իր որոշմամբ հաստատում է XII-XIII դդ. Մխիթար Գոշի կողմից կազմված «Դարաստանագիրք»-ը: «Դարաստանագիրք»-ը թարգմանվում է խիչախերեն լեզվով և խիչախական մեկնակերպով օգտագործվում է Լվովում և Կամենցում:

Կամենցում հայերը տիրում էին քաղաքի երրորդ մասը, որտեղ տեղաբաշխվում էին ռաբուշան, շուկան, եկեղեցին, խանութները, աղքատների ապաստարանը, բաղնիքներն ու մունիցիպալ այլ օբյեկտները: Կամենեցկի հայերը վարձակալում էին ջրաղացներ, գյուղեր, մեղվանոցներ, մաքսատներ, ունեին արհեստավորական արտադրամասեր, քաղաքացիական և հոգևոր ինքնակառավարման մարմիններ, միաբանություններ՝ նեռարյալ պատանիների միաբանությունը, դպրոցներ և այլն:

Հայկական գաղութների անկախությունը, նախևառաջ, ապահովում էին հայ առևտրականները: Օրինակ՝ ապրանքների ներմուծման և արտահանման համար մաքսային փոստերը մուծած Կամենեցկի հայերի ցուցակում, որը թվագրվում է 1616 թ. սեպտեմբերի 30-ի / հոկտեմբերի 10-ով, հիշատակվում է 43 անձ: Թուրքիայից հայ արևարականների կողմից արվում էին ապրանքների որոշ խոշոր մատակարարումներ, ընդհանուր առմամբ, հասնելով 12-15 հազար տալերի: 1685 թ. Լվովում 14 հարուստ խանութներից 10-ը և 17՝ չափագծով միջին խանութներից 13-ը պատկանում էին հայերին:

Հայ գաղութները թողել են իրենցից հեքո հարուստ գրավոր ժառանգություն: 1521-1669 թթ. ստեղծված և մինչ այսօր հայ-խիչախերեն լեզվով պահպանվել է 112 գրավոր հուշարձան (մոտ 25-30 հազար էջ): Այդ գաղութների գրավոր ժառանգությունը այլ լեզուներով (հայերեն, լեհերեն, ուկրաիներեն և այլն) ընդգրկում են 1519-ից մինչև – 1786 թթ. ընկած պատմական հատվածը:

Հայ-խիչախական գրավոր հուշարձանները պահպանվում են Կիևում (Կամենեց-Պոդոլսկի հայ դպարանի 28 ակտային գրքեր – Անդրեյ Թորոսովիչի «Փիլիսոփայական քարի խորհուրդները» ստեղծագործությունը), Լվովում (1 հայ-խիչախական բառարան և 26 առանձին փաստաթղթեր), Երևանում (3 քրիստոնեական և բանասիրական բովանդակությամբ խիչախական ձեռագրեր և 6 հայկական ձեռագրեր՝ խիչախերեն առանձին գրառումներով), Սանկտ-Պետերբուրգում (հայ-խիչախական բառարան, Սրբերի Վարքագրությունը և Մաղմոսագիրքը), Վիենայում (3 հայ-խիչախական բառարաններ և 13 ակտային և քրիստոնեական բովանդակությամբ ձեռագրեր և «Դարաստանագիրք», ակտային գրքեր, Մաղմոսագրքեր, աղոթագրքեր, Անտոն

վարդապետի քարոզների 3 գիրք), Վենետիկում (10 ձեռագիր-Սաղմոսագրքեր, աղոթագրքեր, և «Դաբասսարանագիրք», ակրային գրքեր, ժամանակագրություն), Կրակովում, Վարշավայում և Վրոցլավում (10 ձեռագիր՝ ներառյալ Սաղմոսագիրք, աղոթագիրք, օրացույց, 1528-1604 թթ. և «Դաբասսարանագիրք»), Փարիզում (4 ձեռագիր – Սաղմոսագիրք, օրացույց, և «Դաբասսարանագիրք» և Ակիր Իմաստնագույնի մասին ժամանակագրությունն ու ավանդագրույցը ներառող ժողովածու), Գերայում (նախկին Արմենոպոլիս, Սամոշուվար) – Ռումինիա (Սաղմոսագիրք) և Լեյդենում՝ Հոլանդիա (տպագրված աղոթագիրք):

1618 թ. խիչախերեն լեզվով հրատարակված Լեյդենի աղոթագիրքը, ամենայն հավանականությամբ, աշխարհում առաջին տպագրված գիրքն է համարվում է՝ գրված թյուրքական լեզուներից մեկով:

Ուկրաինայում, Հայաստանում և Ռուսաստանում պահպանվող գրավոր հուշարձանները (67 ձեռագիր) նկարագրված են՝ 1993թ. Կիևում ուկրաիներեն լեզվով Ա.Ն. Գարկավեցի կողմից հրատարակված գրացուցակում: Բազմակի նկարագրությունները լրացված են տեքստերով՝ կից գիրական բացատրություններով: Ինչ վերաբերում է այլ երկրներում պահպանվող գրավոր մնացած հուշարձաններին, ապա նրանք համակարգված չեն: Այս բոլոր հուշարձանները, ինչպես և սույն հրատարակման մեջ ներկայացված XVI դարով թվագրված Սաղմոսագրքի երկու մեկնակերպերը, հետաքրքիր են փարբեր տեսանկյուններից:

Նախ և առաջ, բերենք որոշ տեղեկություններ այն լեզուների մասին, որոնց վրա գրված է այս բացառիկ գրավոր հուշարձանը:

Հայ-խիչախական լեզուն իր ծագումով և կառուցվածքով մոտ է այնպիսի ժամանակակից թյուրքական լեզուներին, ինչպիսիք են՝ դրիմաթարերենը, ուռումերենը, կարաիմերենը, կրիմչակերենը, կարաչայաբալկարերենը, կումիկերենը, թաթարերենը, դագախերենը, նոդայերենը, դրդգերենը, ուզբեկերենը և այլն: Փաստորեն, դա այն լեզուն է, որով խոսում էին XI-XIV դդ. Հարավ-Արևելյան Եվրոպայի – Հունգարիայի խիչախ-կուման-պոլովցիները և որը արձանագրված է «Codex Cumanicus» հուշարձանում: Նա շատ մոտ է նաև XIV-XVII դդ. Ոսկե Հորդայի և Մանյուկական Եգիպտոսի գրավոր հուշարձանների խիչախ-օղուզական լեզվին: Միևնույն ժամանակ, զարմանալի չէ, որ հայտարառ խիչախերենը փոխ է առել հայերենից մեծ թվով բառեր, որոնք կապված են հայկական կրոնական ոլորտի հետ: Ահա, դրանցից մի քանիսը՝ *amen eyici* «ամեն», *anabad* «անապատ», *artar* «արդար», *dadzar* «տաճար», *hnazant* «հնազանդ», *kerezman* «գերեզման», *xač* «խաչ», *xonarh* «խոնարհ», *jišadag* «հիշատակ», *orēnk*՝ «օրենք», *saymos* «սաղմոս», *sk'ančeli* «սքանչելի», *surp* «սուրբ», *žarank* «ժառանգ», *žoyovurt* «ժողովուրդ», *Asduadz* «Աստված», *Asduadzadzin* «Աստվածածին», *Apisoyom* «Աբիսոնոմ», *Jagop* «Հակոբ», *Tavit*՝ «Դավիթ», *K'ananaçi* «Քանանացիներ», *kerovpe* «Քերովբե», *k'risdos* «Քրիստոս», *Movsēs* «Մովսես» և այլն:

Սաղմոսագրքի հայկական բնագիրը գրված է գրաբարով: Հուշարձանի փեքսորը գրված է այսպես կոչված «բոլորագրով», որի փոքրապատերը (ի տարբերություն կլոր մեծապատերի)՝ հակառակ վերջինիս անվանմանը, կազմվում են համարյա միայն ուղիղ հարվածների զուգակցումով: Տառերը, սովորաբար, գրվում են աջ թեկությունով, չնայած երբեմն պարահում է և ուղղահայաց սռնակով գրագրությունը: Հայկական փեքսորում՝ խոսքերի խմբերի միջև իսկ հերագայում և առանձին խոսքերի միջև հաճախակի բացումներ չկան: Բոլոր հարուկ անունները, տեղանունները ինչպես նաև «Տեր», «Աստված» խոսքերը, գրվում են փոքրապատով: Նկարվում է նաև սրացական դերանունների միավորյալ գրագրության միտումը (օրինակ՝ *յանձնիւ = յանձն իւ*) և այլն:

Մեր կարծիքով, փեքսորի կեդրոնությունը լի է անճշտություններով, և այդ պատճառով՝ հայկական բնագրի վերարտադրման ժամանակ մենք դեկավարվում էինք Յոհաննու Զոհրապեանի Աստվածաշնչի կանոնական փեքսորում ընդունված կեդրոնությունով (*Աստուծաշունչ մարեան Հին և Նոր Կրակարանաց... Յաշխարասիրութենէ Յոհաննու Զոհրապեան վարդապետի... Ի Վենեպիկ, 1805; apud: Աստուծաշունչ Մարեան Հին և Նոր Կրակարանաց Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց Մերոց Համեմարութեամբ Եբրայական և Յունական բնագրաց, Վիեննա Ամերիկեան Ընկերութիւն, Գրոց Սրբոց 1929; Աստուծաշունչ Մարեան Հին և Նոր Կրակարանաց, Հայաստանի Աստուծաշնչային Ընկերություն, 1997*):

Տեքստում արձանագրված են՝ արտասանության հավելյալ յուրահարկությունները նշանակող, ծագումով հունական, վանկաչափության նշաններ: Նման նշանները փասից ավելի են:

Սաղմոսագրքի փեքստում արձանագրված են հապավումների մի զգալի քանակ, ինչպիսիք են՝ *տր̄* «Տեր», *այ̄* «Աստված», *յւ̄* «Հիսուս», *քւ̄* «Քրիստոս», *սր̄* «Սուրբ», *իւլ̄* «Իսրայել», *եղւ̄* «զերուսաղեմ», *յր̄* «երկիր» և այլն: Կրճարվում են նաև «թյուն», «թեան», «թեամբ» ավարտվող անունների վերջավորությունները: Ըստ հեղափոխողների, հապավումների կիրառումը նպատակ ուներ ոչ թե փնտեսել գրանյութը, այլ՝ արագացնել գրագրության գործընթացը: Հապավումը ընկալվում էր որպես ուղղագրականության բնականոն մասը: Հայերը, հետևյալ սեմական և հունական այբենարանների համար հնուց ի վեր ընդունված սկզբունքներին, փալիս էին հայկական տառերին թվային նշաններ: Հայկական այբենարանի 36 նիշերը կազմում էին 4 շարք՝ յուրաքանչյուրում 9 տառ: Առաջին շարքը նշանակում էր միավորներ, երկրորդը՝ փասնորդականներ, երրորդը՝ հարյուրականներ, չորրորդը՝ հազարավորներ: Թվականների ձևով տառերի օգտագործումը նշանակվում էր փոփոխություններով:

Տեքստում նգարվում են բազմակի ուղղագրական և կեդրոնական սխալներ, որոնք գրչի վրիպակների կամ սխալների հետևանքներ են (*lapsus calami*): Այդպես, գրիչը շփոթում է հարաբերական *որ* (եզ. թիվ)

նախադրությունը *ոյթ* ի (հոգն.թ.) հետ, *թո* (ուղղ. հոլ., եզ. թ.) ստացական դերանունը *թով*-ի (գործ. հոլ.) – *թում*-ի (տր. հոլ.) հետ; *ամբարշտություն* = *ամպարշտություն*, (*մթ* = *մպ* – գրչի սխալն է), *անբիծ* = *ամբիծ* (*ան* = *ամ*), *վայելչություն* = *վայելչություն* (*լչ* = *լջ*): Շատ դեպքերում բաց է թողված (*թ*) հոգնակիակերպ մասնիկը: Բոլոր սխալները մեր կողմից նշված են փեքստում: Սակայն նրանց առկայությունը կարող է բարբառային ծագում նաևունենալ, ինչը դեռ առաջիկայում պետք է պարզաբանել:

Ինչ վերաբերում է Սաղմոսագրքի կառուցվածքին, ապա նա ներկայացված է երկու սյունակով, որտեղ յուրաքանչյուր հայկական փեքստին ձուգահեր հետևում է հայ-խաչախերեն թարգմանությունը: Հավելյալ նշումները, համարակալումը, ինչպես նաև փեքստի ուղղումները, դուրս են բերված եզրերից (որոշ ուղղումներ կարարված են անմիջապես փեքստում): Կրոն փակագծերում փրված են փեղեր, որոնք հանդիպում են Զոհրապեանի փեքստում եւ որոնք փարբերվում են Լուսիգ Սարկավագի ձեռագրերից; քառակուսի փակագծերում փրվում են խոսքերի եւ բառակապակցությունների վերականգնված ձևերը՝ ըստ Զոհրապեանի Աստուածաշնչային փեքստի և այլ ձեռագրերի:

Տեքստում պատահում են գրադրվագներ, գեղարվեստական սկզբնաբառեր, լուսանցանցումներ, էջի և սյունակների երիզումներ և այլն:

Լուսիգ Սարկավագի Սաղմոսագրքի փեքստի համեմատումը Յոհաննո Զոհրապեանի Աստվածաշնչի հետ ցույց տվեց, որ բովանդակությամբ մեր Սաղմոսները քիչ են փարբերվում, ընդորում Սաղմոսագրքի այլ մասերը հեռու են բնագրից, ինչի մասին վկայում են մեր զանգվածային լրացումներն ու ծանոթագրությունները:

Մինչ այսօր բացահայտված է 5 խաչախական Սաղմոսագիրք՝ Կրակովի Չարտորիսկի թանգարանում – Լեհաստան (3546/III), Վիենայի Ավստրիական Ազգային Գրադարանում – Ավստրիա (Arm.13), և երեքը՝ Վենետիկի Մխիթարեանների Միաբանության գրադարանում – Իտալիա (NN 11, 359, 1817).

3546/III ձեռագրի չորս կոլոֆոնների (հավելագրերի) հեղինակը, ցուցաբերելով աստվածավախ համեստություն, չի անվանում իրեն և իր մասին խոսում է երրորդ դեմքով՝ «գրիչ», ընդորում պատվիրատուի մասին այստեղ գրված է հստակ և պարզ՝ երեսփոխան, պարոն Ստեփան, Ղազարոսի որդի, այսինքն համայնքի առաջնորդ, համանախագահ: Ընդհանուր առմամբ, հավելագրերը հանդիսանում են որպես այդ ժամանակի ոճի կանոններին համապատասխանող յուրահատուկ գրական ստեղծագործություն: Գրիչը, անցնելով աշխատանքի, պետք է լցված լիներ հնագանդությամբ և անձնական ոչնչության գիտակցությամբ: Ահա այդ կոլոֆոնները կամ հավելագրումները:

3546/III ձեռագրի խաչախական կոլոֆոնները

Yazdirgan sarnagan bilä birlängäylär yazučı bilä da aņilgaylar Tejri alnina meji uçmaçına, amen. T'vaganniņ 1024 (26v)

«Թող միանանան գիր հանձնարարողը և ընթերցողը գրչի հետ միասին և թող Աստուծու մոտ (նրանք) հիշատակվեն հավերժ դրախարում, ամեն: 1575 թիվ»:

Yazdirgan da sarnagan birlängäylär yazučï bilä da aňilgaylar Jisus K'risdoska eyäläri alarniň, amen, meňi uçmaχina, amen eyiçi (59r) «Թող միանան գիր հանձնարարողը և ընթերցողը գրչի հետ միասին և թող հիշատակվեն Տեր Հիսուս Քրիստոսի կողմից, ամեն, հավերժ դրախարում, ամեն, ի սեր Աստուծո: 1575 թիվ»:

Ermeni t'vagannïň 1024-inä, latin t'vagannïň 1575-inä, frank ayina yulistä tügälländi bu saymosaran, Il'aχ ulusuna, Ilov sähä-rinä. Xoltχasina pan Lazar oyluna pan Stepanos erespoχanga. Sayliχ bilä meňärgäy. Amen (122r) «Ավարտված է այս Սաղմոսագիրքը Լեհաստանում, Լվով քաղաքում, 1204 թվականին հայկական թվարկության (համաձայն), 1575 թվականին լատինական թվարկության (համաձայն), եվրոպական ոճով հուլիս ամսին, ամեն: 1575 թիվ: Երեսփոխան, Ղազարոսի որդի, պարոն Ստեփանի համար, իր խնդրանքով: Հավերժ առողջություն: Ամեն»:

Yazdirgan sarnagan bilä birlängäylär yazučï blä da aňilgaylar Teňri alnina meňi uçmaχina, amen. Tvagan 1029 (224r) «Թող միանանան գիր հանձնարարողը և կարդացողը գրչի հետ միասին և թող Աստուծու մոտ հիշատակվեն հավերժ դրախարում, ամեն: 1580 թիվ»:

Arm. 13 ձեռագրի նույնանման կոլոֆոններում «գրչի, դպիրի» դերում արդեն հանդես է գալիս կոնկրետ անձնավորություն, որը օժտված է հոգևոր աստիճանով: Դա Լուսիգ սարկավագն է: Սակայն և այսպեղ կազմողը իրեն չի անվանում որպես թարգմանիչ՝ հռչակելով իր հեղինակության մասին, այլ վերստին անվանում է իրեն *yazučï, գրիչ* “դիր”:

Arm. 13 ձեռագրի հայկական հավելագրերը.

Գրեցաւ ձիռաւնք. անհմաստր գրչիս լուսիկ սարկաւարգիս: Երես անկեալ աղաչեմ յիշել ի տր. եւ աճ զձեզ յիշէ: (14v)

Զանարժան գրիչս սորա զլուսիկ սարկաւարգն. յիշեսցիք ի տր եւ աճ զքեզ յիշէ: (62r)

Զանարժան գրիչս զլուսիկն աղաչեմ յիշել ի տր: (87r)

Զմեղաստարտ եւ զանարժան գրիչս զլուսիկ սարկաւարգն. աղաչեմ յիշել ի տր աճ զձեզ Զյիշէ: (113r)

ՏՐ յս դու ողորմես. զգրչիս գրօցն դու յիշես, եւ թողորթ մեղաց շնորհես, դասուցի դասս պասկես. զլուսիկ անուն փամար յիշես ձեռքս փղի գիրս մնա, եւ մարունս ի հող դարնա: եւ անուն իմ յտր մնա:

Թվ յիշ: ավարտեցաւ: (94r)

Arm. 13 ձեռագրի դիզախերեն հավելագրերը

Yazdirgan sarnagan bilä birlängäylär yazučï blä da aňilgaylar Teňri alnina meňi uçmaχina, amen. Tvagan 1029 (21v)«Թող միա-

նանան գիր հանձնարարողը և ընթերցողը գրչի հետ միասին և թող Ասրծու մոտ հիշարակվեն հավերժ դրախտում, ամեն: 1580 թիվ»:

Yazixli Lusig sargawakni anğaysen, neçä sarnasaj, bir "Atamiz, ki köktäsen" bilä (58v) «Ամեն անգամ ընթերցելով, հիշի մեղսագործ Լուսիգ սակավարգին մեկ «Հայր Մեր»-ով»:

Men, Lusig sargawak, yazdim, sarnagan yazuçi bilä anilgay K'risdosnuj alnina (119v) «Գրի եմ արել ես, Լուսիգ սարկավագս, և թող հիշարակվի կարդացողը գրչի հետ միասին Քրիստոսի առաջ»:

Yazdirgan sarnagan bilä yazuçi bilä birlängäy, K'risdosnuj yaryu künninä anilgaylar bir yerdä (186v) «Թող միանանան կարդացողը գրչի հետ միասին և թող հիշարակվեն միասին Քրիստոսի առաջ վերջին դարաստանի օրը»:

1581 թվականի N 359 Վենետիկի ձեռագրում, համոզվելով, հավանաբար, որ թարգմանության նոր խմբագրությունը, ընդհանուր առմամբ, հաջողակ է Լուսիգ սարկավագը որոշում է վերջապես հայտարարել իր հեղինակության մասին, բայց ոչ ուղղակի, այլ համեստորեն գանգաղվելով, որ թարգմանությունը փրվել է իրեն մեծ դժվարությամբ և, իբրև, դա այն է, ինչ նրա ուժի սահմաններում է:

Բառացիորեն.

Yalbarip xolarmen sizdän, çardaşlar, ki neçä bu bitikni sarnasajiz, anğaysiz men yazixli Lusig sargawakni bir hajr mer bilä, da Krisdos sizni dä anğay kendiniñ ekinçi kelganinä, da boşatkay yazixlarinijzga, da arzani etkäy köktagi çanlıçka meñi meñilik amen (38v-39) «Աղաչում և խնդրում եմ ձեզ, եղբայրներ, այս գիրքը ընթերցելով, ամեն անգամ հիշեք ինձ, մեղսագործ Լուսիգ սակավարգիս, մեկ «Հայր Մեր»-ով, և Քրիստոսը կհիշե Ձեզ իր երկրորդ գալուստի ժամին, և կների ձեզ ձեր մեղքերը, և երկնային արքայություն կարժանացնի ձեզ հավիտեանս հավիտենից, ամեն»:

köp çiyin bilä çixardix çipçax tilinä ermeni saymosnu, yamanlamañiz, zerä çudratimiz bunça edi, artixin Krisdos tügällägäy (124r) «Մեծ դժվարություններով մենք թարգմանել ենք խփչախերեն լեզվով հայկական Սաղմոսագիրքը՝ չվարաբանեք, քանի որ մեր ուժերը հերիք արեցին միայն այսքանի համար, իսկ մնացածը թող Քրիստոսը լրացնի:»

Զ.Դուրինսկան, համեմատելով հավելագրերը, ժամանակին ենթադրել է, որ գոյություն ունեին երկու «անհապական» խփչախական թարգմանություն. «անանուն»՝ 1575 թվականի 3546/III ձեռագիրը և Լուսիգ սարգավագի՝ 1580 թվականի, Վիենայի Arm. 13-ը [Dubin'ska 1961: 212]: Սակայն, մենք հակված ենք եզրակացնելու, որ հետագա մեկնակերպերի թարգմանիչն ու խմբագիրը եղել է մի անձ՝ Լուսիգը, որը 1580 թվականի մոտ, հասնելով նշանավոր հաջողությունների՝ հնագրագիտության, Աստվածաշնչի, գրաբարի, հին եբրայերենի, հունարենի, լատիներենի, լեհերենի ուսումնասիրման և թարգմանության արվեստի

ուղորդներում և սրանալով այդ ժամանակ սարկավագի ոչ բարձր, բայց պարզավոր հոգևոր ասպիճանը:

Սաղմոսագրքի մեջ ներառված բազմակի սաղմոսները, աղոթքները, երգերը և հիմները, գոյություն ունեն նաև հայ-խիչախական աղոթագրքերում: Շար հաճախ գրիչները չէին սահմանափակվում բառացի պարճենավորմամբ, սակայն ջանում էին բարելավել և ուղղել թարգմանությունը: Երբեմն, այդ ժամանակ, ի հայտ էին գալիս բոլորովին նոր թարգմանություններ: Ապագայում մենք ծրագրում ենք հրատարակել Սաղմոսագրքի այլ մեկնակերպերի փարբերակները, իսկ առանձին հարորով՝ բոլոր փարբերակներով արձանագրված աղոթագրքերի փեքսպերը:

Սույն աշխատության մեջ հրատարակվում են՝ 3546/III – Arm 13 ձեռագրերի հայ-խիչախական Սաղմոսագրքի երկու առավել վաղ մեկնակերպերը: Նրանք երկուսն էլ երկլեզվանի են, այն ժամանակ երբ մնացած ցուցակները արդեն չեն պարունակում հայկական փեքսպի բնօրինակը:

Երկու մեկնակերպերի հայկական մասերը փեքսպի առումով իրարից չեն փարբերվում, եթե ուշադրություն չդարձնենք երկրորդ մեկնակերպի մեջ առկա ուղղագրական որոշ յուրահատկությունների, փոքրաթիվ կրճատումների և վանկաչափական նշագրումների վրա: Երկուսն էլ, համապատասխան փեղերում, պարունակում են՝ Հին Կրակարանի փարբեր գրքերից երգեր, աղոթքներ և հիմներ: Սակայն 1580 թվականի ձեռագիրը, նախորդի համեմատությամբ, ներառում է նաև N 151 սաղմոսը, Ազարիայի և երեք պարանիների աղոթքը, ինչպես նաև Նոր Կրակարանից որոշ փեքսպեր, որոնք առաջին մեկնակերպում չկան: Ընդհանուր առմամբ, հայկական փեքսպը նույնանման է Յ.Զոհրապետանի դավանական հանրագումարային փեքսպի հետ:

Սույն աշխատությունում հրատարակվող երրորդ նյութը՝ դա Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մաքենադարանի N 2267 ձեռագրի Սաղմոսագրքի բառարանն է, որը գրվել է (սկսել է գրել) նույն Լուսիգ սարկավագը 1581 թվականի ապրիլի 12-ին, ինչի մասին վկայում են 43ր էջի հայերեն և խիչախերեն գրառումները: Հարկանշական է, որ 1581 թվականով թվագրվում է և Վենետիկի N 359 ձեռագիրը:

Օգրագործված աղբյուրները

I. Krakow, Czartorysky Museum, 3546/III. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by Anonym. Lviv, 1575.-258+2 unnumbered sheets (64^a and 91^a). Language: Armenian and Qypchaq verse by verse. Script: Armenian bolorgir.

II. Vienna, Austrian National Library, Arm. 13. A Psalter with other Old Testament and Gospel Hymns, Songs and Prayers. Written and illuminated by deacon Lussig. Lviv, 1580.— 2 unnum-

bered sheets+210 sheets (without end)+1 blank sheet,. Language: Armenian and Qypchaq verse by verse. Script: Armenian bolorgir.

III. Yerevan, Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts (Matenadaran), N 2267. Deacon Lussig Collection.— Lviv, 1581-1598.— 16x20,5cm. 189 sh. Language: Armenian and Qypchaq, Polish and Ukrainian glosses. Script: Armenian bolorgir, notrgir.

Ժողովածուն ներառում է՝ հայկական բառերի պարադիգմաներ, առավելապես բայեր, ձևայթաբար խփչախերեն թարգմանությամբ (էջեր 30r-42v), Սաղմոսագրքին կից հայ-խփչախերեն բառարանը (էջեր 43r-52v), նորածին Հիսուսին՝ իմաստունների և հովիվների պաշտամունքի մասին Ավետարանի հարվածը (էջեր 112r-112v), հողված Ավետարանի մասին (էջեր 113r-113v), Երգ Քրիստոսի հարության մասին (էջեր 129r-131v), վարդապետ Վանագանի խրատը՝ երեկոյան ժամասացության արթնության, պասի և թաթախման մասին (էջ131r), երկարակեցության բալասանի դեղագիրքը (էջ130r):

Հավելագրումներ հայ-խփչախերեն բառարանից՝
Պատմութի հայի եւ իւրբչախ լեզուի. մեկնեալ՝ լուսիկ (43r):

Թվ: ոլ: սպրիլ Ժբ. Ձեռամբ լուսիկ սարկաւագի. խօլու աշրրու լուսիկ. dijakonus armenus (43r):

Հայրենեք նաև Վենեդիկի N359 ձեռագրի մասին այն սակավ տեղեկությունները, որոնք մեր տրամադրության տակ են:

Գրագրության յուրահարկությունները

Հայկական գիրը ՌԲկրահնայի հայերի կողմից օգտագործվում էր իր արևմտյան փարբերակով: Անվրեպ կարդալու համար, առաջարկում ենք օգտագործել ստորև տրված փրանսլիտերացիայի և փառադարձության աղյուսակի օգնությամբ:

Հայ-խփչախերեն լեզվի պարմա-համեմատական ուսումնասիրության ընթացքում, մենք վաղուց համոզվեցինք, որ խփչախերեն տեքստերը կարդալու համար ավանդական հայագիտական փրանսլիտերացիան, ինչպես նաև վերջինիս վրա հիմնված փառադարձությունների փարբերով փոխզիջումային փրանսլիտերացիան, քիչ օգուտ է տալիս, քանի որ այն ոչ թե միայն չի բացում խփչախերենի ձայնավոր համակարգի յուրահարկությունը, այլ նաև էապես սևագծում է բաղաձայն համակարգի առանձնահարկությունները:

Հայ-խփչախական գրաֆիկայի և հնչյունակազմության միջև և հարաբերակցությունը, մանրամասնորեն ուսումնասիրված է Ա.Գարկավեցի նախորդ աշխատություններում [Գարկավեց 1987; 1988 և այլն], որոնցից մենք և առաջարկում ենք օգուտ քաղել մեր երախտապարտ ենթերցողներին: Ուստի, այս աշխատության մեջ, խփչախական տեքստերը մենք տալիս ենք սկզբնական հայկական գրաֆիկայով և թյուրքագիտական փառադարձությամբ, ճշտելով, ըստ անհրաժեշտության, նախորդ ընթերցումները:

Հայերեն, հազվադեպ դեպքերում, խփչախերեն Կրճարում, օգտագործվում են հեփրայալ բնորոշ հայկական կրճարումները:

Շնորհակալական խոսք

Սույն հրատարակությունը հնարավոր եղավ իրականացնել մի շարք կրոնական, գիտական, հասարակական կազմակերպությունների ինչպես նաև դիվանագիտական ներկայացուցչությունների (հավատարմագրված ինչպես Ղազախստանի Հանրապետությունում, այնպես էլ այլ երկրներում) և առանձին անհատների սիրալիր օգնության և աջակցության շնորհիվ:

Նախ և առաջ հեղինակները հայտնում են իրենց երախտագիտությունը դր.Ռուզան Գազիկի Սարգսյանին որակյալ, ծավալուն և ծանր աշխատանքի համար՝ հայերեն գրաբարյան Կրճարի շարվածքը իրականացնելու և Լուսիգ Սարկավազի երկու ձեռագրերի մեկնակերպերի նախնական համեմատումը անցկացնելու համար:

Հնարավոր չէ շնորհակալական անկեղծ խոսքեր չիղել՝ Հ.Վահան Վարդ. Օհանեանին – Մխիթարյան Միաբանության Ընդհանուր Քարտուղար (Վենեֆիկ, Մայր եկեղեցի, Սուրբ Ղազար), Հ.Վահան Վարդ. Հովակիմեանին – Վիենայի Մխիթարյան Միաբանության Մաքենադարանապետ, Մոնս. Ներսես Տեր-Ներսեսյանին – Հայաստանում Մխիթարյան Միաբանության ներկայացուցչության ղեկավար (Գյումրի), Կլն Վիոլետր Ալեքսանյանին – ՄԱԳԱՏԵ-ի աշխատակից (Վիենա), որոնք անգնահատելի օգնություն ցուցաբերեցին՝ Լուսիգ Սարկավազի Սազմուսագրքի ձեռագրերի փրամադրման և ձեռք բերման գործում: Հեղինակները շնորհակալություն են հայտնում Նրանց Գերազանցություններ՝

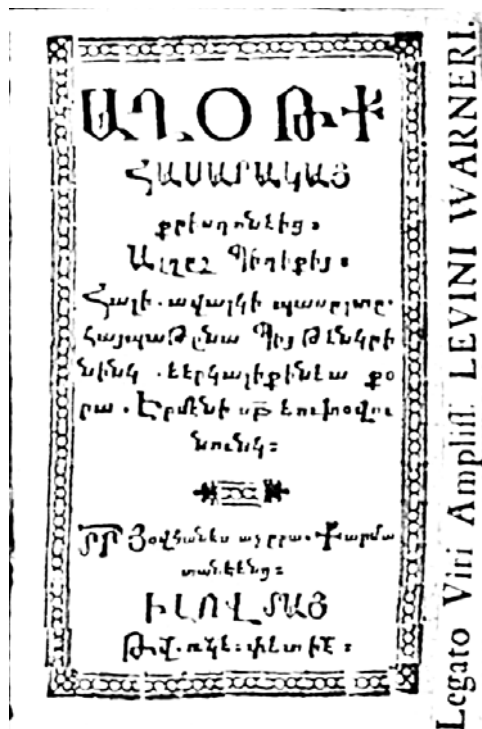
Առաքելական Նունցիոս Մարիան Օլեսին, Ավստրիայի Արքակարգ և Լիազոր դեսպան Կլն Հայդեմարի Գյուրերին, Իտալիայի Հանրապետության Արքակարգ և Լիազոր դեսպան Ֆաբրիցիո Պիաջեզիին, Ֆրանսիայի Հանրապետության Արքակարգ և Լիազոր դեսպան Սերժ Սմեսովին, ԵԱՀԿ Կենտրոնի Արքակարգ և Լիազոր դեսպան Հերբերտ Զալբերին,

Ռումինիայի Գործերի Ժամանակավոր Հավատարմարար Մարին Սպենեսկուին, ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի Ներկայացուցիչ Կրն Խորխես Սելվեյրային,

ինչպես նաև Միջազգային հեփրագրությունների և փոխանակման Կոմիտեին (IREX- ԱՄՆ), Ավստրիայի Ազգային Գրադարանին (Վիենա), և առանձին անձանց՝ Մոնս. Վարդան Բոզոսյանին – Մխիթարյան Միաբանության ներկայացուցիչ Լափանական Ամերիկայում, Հանս վան դեռ Վելդեին-Լեյդենի Հմայսարանի արևելյան ձեռագրերի բաժանմունքի Կրն (Նիդերլանդներ), Ջեյ Սկիլենին և Սերգեյ Կարպովին – ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ի մասնագետներ, Պետեր Շփիկին – «White and Case Limited Liability Partnership» – ընկերության ավագ իրավաբան,

Պերճ Զամչյանին-Մխիթարյան Միաբանության վեր-մասերին, Մարիա Գուրովսկային, Անապոլի Կորելյակին, Վոլոդիմիր Մոկրուն, Բոգդան Բոբերսկուն, Զիգմունդ Աբրահամովիչին, Էդվարդ Տոխյանսկուն (Լեհաստան), Լյուբով Գիսցովային, Նատալյա Յակովենկոյին, Յառուսլավ Դաշկեվիչին (Ռուսաստան), Պրոֆ. Վարդան Գրիգորյանին և Գայանե Պինգիրյանին (Հայաստան),

և բոլոր այն հիմնարկներին և ձեռնարկությունների, որոնք իրենց լուծան են ներդրել այս գրքի պատրաստման և հրատարակման գործում:

The title page of the Qypchaq Prayer book, printed in Armenian script by Jovhannes Karmadaneenc in Lviv, 1618.

Armenian abbreviations

Армянские сокращения

աձ	Աստուած	իլի	Իսրայելի
ավ	Աստուծով	իւրց	իւրեանց
աՀեալ	օրհնեալ	Հպլ	Հանապաղ
աՀեսցես	օրհնեսցես	ճպՀ	ճանապարհ
աՀեցէք	օրհնեցէք	ճպՀք	ճանապարհք
աՀեցից	օրհնեցից	մանկուէ	մանկութեան
աՀէն	օրհնէն	յաՀութի	յօրհնութիւն
աՀուէ	օրհնութեան	յամ	յամենայն
աՀութ	օրհնութեամ	յամի	յամենայնի
աՀութե	օրհնութեան	յայ	յԱստուծոյ
աՀութիւն	օրհնութիւն	յէմ	յԵրուսաղէմ
ամ	ամենայն	յիէէ	յԻսրայէլի
ամոք	ամենեքեան	յիլի	յԻսրայէլի
ամի	ամենայնի	յբս	յաւիտեանս
ամբն	ամենեքեան	յբտ	յաւիտեան
արդարուէ	արդարութեան	յբտս	յաւիտենս
ամ արչտուէ	ամ արչտութեան	յբտն	յաւիտեան
այլ	աստուծոյ	յբց	յաւիտեանց
զմ	ազում	նմ	նմա
էէմէ	Երուսաղէմէ	նենգու	նենգութեամ
զաՀութի	զօրհնութիւն	նոց	նոցա
զամ	զամենայն	նոք	նոքա
զարուի	զարութիւն	նս	նոսա
զէմ	զԵրուսաղէմ	նր	նորա
զճպՀս	զճանապարհս	նց	նոցա
զթգրն	զթագաւորն	նք	նոքա
զիէլ	զԻսրայէլ	նմէ	նմանէ
զս ս	զսուր ս	ոպ	որպէս
զս ն	զսուր ն	ուէ	ութեան
զտր	զՏէր	ուի	ութիւն
զնս	զնոսա	ու	ութեամ
էմ	Երուսաղէմ	ս	սուր
էմի	Երուսաղէմի	ս ք	սուր ք
ըս	ըստ	ս ս	սուր ս
թգրք	թագաւորք	վս	վասն
թեց	թեանց	վը	վերայ
թի	թիւն	վրկացու	վերակացու
թիս	թիւս	տէ	Տեառնէ
թիք	թիւք	ան	Տեառն, Տեառնք
թ	թեամ	տը	Տէր
թգր	թագաւոր	քաՀ	քաՀանայ
թէ	թեան	ՔՍ	Քրիստոս
իէլ	Իսրայէլ	քս	Քրիստոս

Transliteration, transcription and digital value of the Armenian characters in Armeno-Qypchaq monuments

Транслитерация, транскрипция и цифровое значение армянских букв в армяно-кыпчакских памятниках

Ա	u	aib	a, ä, â	аиб	а, ә, я	1
Բ		pen	p	пен	п	2
Գ	q	kim	k	ким	к	3
Դ	q	ta	t	та	т	4
Ե	t	yech	e, y-	йечь	е, й-	5
Զ	q	za	z	за	з	6
Է	t	e	ē	э	е	7
Ը	p	ət	ī (ə), i	ыт	ы, і	8
Թ	θ	to	t'	то	т	9
Ժ	θ	zhe	ž	же	ж	10
Ի	h	ini	i, ĭ	ини	і, ы	20
Լ	L	lyun	l	люн	л	30
Խ	h	khe	χ	хе	х	40
Ծ	θ	dza	dʒ	дза	дз	50
Կ	h	gyun	g	гюн	г	60
Հ	z	ho	h	хо	h	70
Ձ	z	tsa	c	ца	ц	80
Ղ	q	ghad	γ	ғад	ғ	90
Ճ	z	dzhe	dʒ	дже	ж	100
Մ	u'	men	m	мен	м	200
Յ	J	hi	j	хи	й, -	300
Ն	u	nu	n	ну	н	400
Շ	z	sha	š	ша	ш	500
Ո	u	wo	o, ö	уо	о, ө	600
Չ	z	cha	č	ча	ч	700
Պ	u	be	b	бе	б	800
Ջ	z	dche	č	дче	ч	900
Ռ	u	ra	r	ра	р	1000
Ս	u	se	s	се	с	2000
Վ	u	vev	v	вев	в	3000
Տ	u	dyun	d	дюн	д	4000
Ր	u	re	r	ре	р	5000
Ց	g	tso	ç	цо	ц	6000
Ի	u	hyun	w	һюн	у, ү, в	7000
Փ	h	pyur	p'	пюр	п	8000
Կ	p	ke	k'	ке	к'	9000
Օ	o	o	o, ö	о	о, ө	
Ֆ	φ	fe	f	фе	ф	

Transliteration and transcription of the Armenian character combinations

Транслитерация и транскрипция
армянских буквосочетаний

<i>աւ</i>	aw, o	аў, ав
<i>աա</i>	ya, (y)ă, â, 'a	йа, (й)ă, 'а, я
<i>եե</i>	yē, 'ē	йе, 'е
<i>եւ/և</i>	yew	йев
<i>եօ</i>	yo, yö	йө, ө
<i>իւ=իվ</i>	iv	ів
<i>իւ=իու</i>	yu, yü, ü	йу, йү, ү
<i>եւ=իւ</i>	yu, yü, ü	йу, йү, ү
<i>նկ</i>	nk, ŋ	нк, н̣
<i>նղ</i>	ng, ŋ	нг, н̣
<i>նք</i>	nk', ŋ	нк, н̣
<i>ու</i>	u, ü	у, ү

ACKNOWLEDGEMENTS

The given publication was not possible without the kind help and assistance of a lot of religious, scientific, public organizations, diplomatic representations and separate persons.

First of all, the authors express deep gratitude to Dr. Ruzan G. Sarkissian – for qualified, volumetric and heavy work on a set of the Armenian text on Grabar (Old Armenian) and primary verification of the texts of the manuscripts of two versions of Psalter of Lussig the sarkavag.

We say our sincere thankful words and appreciation to:

Father Vaban Vardapet Obanean – General Secretary of the Mekhitarists Congregation (Venice, Main Church, St. Lazarus),

Father Vaban Vardapet Hovakimean – Director of the Mekhitarists Congregation Library in Venice,

Monsignor Nerses Ter-Nersesian – Head of Representation of the Mekhitarists Congregation in Armenia (Giumri),

Mrs. Violet Alexanian – Employee of headquarters of MAGATE in Vienna,

*The International Research and Exchanges Board (IREX, USA),
who have rendered the invaluable help on granting and purchase copies of the deacon Lussig's manuscripts.*

The authors will not forget kind assistance and thank for the rendered help in purchasing copies of some Armeno-Kypcbak manuscripts of Their Excellencies

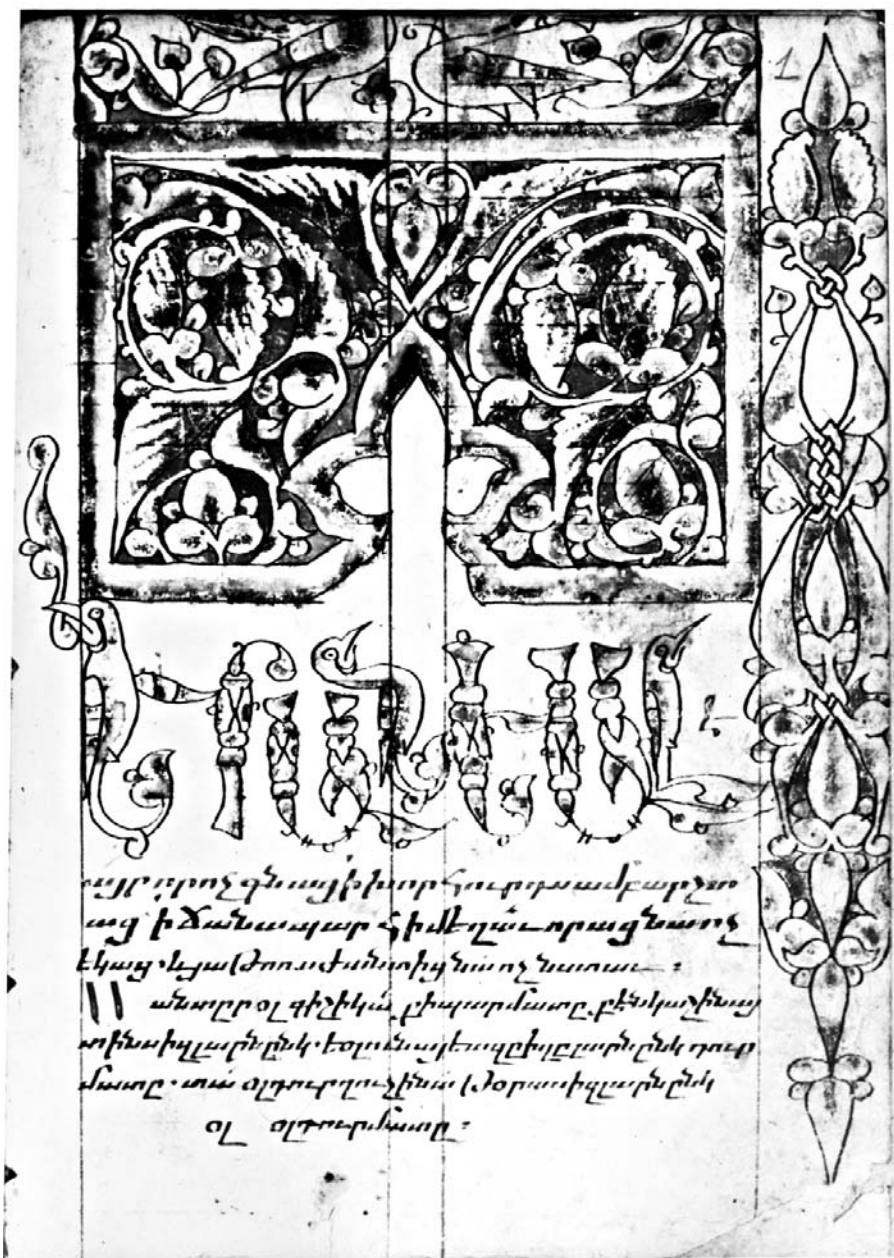
Nuncio of Vatican – H.E. Apostolic Marian Oles,

Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Austria Mrs. Heidemaria Gurer,

Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Italian Republic Mr. Fabricio Piagesi,

Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the French

*Republic Mr. Serge Smesow,
Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of OSCE
Mr. Herbert Salber,
Charge d'Affaire of Romania Mr. Marin Stenescu,
The representative of UNESCO Mr. Jorge Sequeira,
And also
Austrian National Library (Vienna), France National Library (Paris),
Leiden University Library (Netherlands), Mekhitarists Congregation
Libraries in Venice and Vienna,
And separate persons
Mons. Vartan Boghossian – representative of Mekhitarists in Latin
America,
Hans van der Velde – Director of Department of Eastern Manuscripts
of the Leiden University (Netherlands),
Jack Skillen and Sergey Karpov – experts of UNESCO,
Peter Sztyk – Lawyer of the company "White and Case Limited
Liability Partnership",
Berdj Djamdjian – WEB-Master of the Congregation of Mekhitarists
in Vienna,
Maria Gutowska, Anatoly Kobeliak, Wolodymyr Mokry, Bohdan
Bobersky, Zygmunt Abrahamowicz, Edward Tryjarsky (Poland),
Liubov Ghistsova, Natalia Yakovenko, Yaroslav Dashkevych (Ukraine)
Vartan Grigorian, Gayane Pingirian (Armenia).
And
All companies and organizations which have brought in the edition
of this book.*

Krakow, Czartorysky Museum, 3546/III: 1r.

Vienna, Austrian National Library, Arm. 13: 1r.

Դօղո՞ւ Իճանկան չնոսյ
 Մարնու չկա
 Պիյինց տախուղխարու չի
 մըզ պիզիմ յն քս. խալտըր
 տը պիզկա օրինակ . սք
 էռ. խօզ շնտա քէնտինին
 քինէ դուրլու. հարզաման
 աղը շէ քայպի շ տա Պիյ
 Թէնկրիկա խուրպանըմ
 նը սունկայպի շ մաթէոս.
 մէտարանի չքա քորա .
 Հարզաման աղը շէ քինըզ
 տա ազըր շանմանը հէմ օզ
 կա էերտատա . Պար չա նէ
 մայնէտա խօշանըզ ինամ
 Կ

տա սանա հայպաթ մնէ
 մնկի լիք Ա մն .
 Պու պար շանը աղ շ ըմտան
 տա էուրա քրտուն մէնիմ
 խապու շ օր պիյի Ռնի յն
 քս տա Թէնկրի մնկի լիք
 դան աւալ էառ յ զա մանա
 էաղ ինի յ կա . տա էզ արզա
 նի սէ նինխան ըլտնտա մնի
 դօղուրու չի շար ըմպիլա տա
 քէ չի շ շար ըմպիլա . տա էու
 գու խղակի շար ըմ պիլա տա
 պար շա քէ յղան լիք պիլայ .
 տա սանա հայպաթ աղան
 պիլայ տա արիճան պիլայ
 էկէ

Հալ ի տա հար զախդ մն
 կի մնկի լիք ամն
 Աղընա Պիյ Թէնկրինին
 պաշ շանտը . տա հայպաթ ը
 նա անըն դու կան շանտը .
 խայսիքի պօրտուն հայպաթ
 արի էերորդու Թիկա մնկի
 մնկի լիք . ամն .

 Կալ մեջաւ Լ Ո Վ ի կալ
 մարանը յն Յովհանն էսին
 քարմատան Լնոյ . Թ Մ Կ Է .
 մարտի Ի :

Leiden University Library.
 The Prayer book, printed in Lviv, 1618. Pages 2, 3, 167, 168.